

Mooipraters. Maar ze luisteren niet.

Over de opkomst bij de Haagse
gemeenteraadsverkiezingen

26 juni 2023

Ton Baetens, Marianne van Bochove, Christine Bleijenberg,
Hans Moors

E:M+MA.

DE HAAGSE
HOGESCHOOL

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
1. Inleiding	8
2. Verklaringen voor de lage opkomst in Den Haag ^(*)	13
3. Geluiden uit vijf Haagse wijken	22
4. Bevindingen van bewoners: hoofdlijnen en patronen	64
5. Handelingsperspectieven	70
6. Bijlagen	77

Samenvatting

Achtergrond

De opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2022 in Nederland was historisch laag. In Den Haag lag de opkomst op 43 procent. Het opkomstpercentage verschilde sterk tussen wijken. Voor dit onderzoek zoomen we in op vijf wijken: Bouwlust en Vrederust; Laakkwartier en Spoorwijk (beide met een opkomst onder de 30 procent); Mariahoeve en Marlot; Staten- en Geuzenkwartier (opkomst rond het stedelijk gemiddelde) en de Vogelwijk (met 77 procent een relatief hoge opkomst).

Doel en vraagstelling

Het doel van het onderzoek is inzicht bieden in de beweegredenen van stemmers en niet-stemmers in verschillende wijken en het bieden van handelingsperspectieven voor de gemeenteraad, het college en de gemeentelijke organisatie.

De drie hoofdvragen van het onderzoek zijn:

- Wat zijn de motieven van stemmers en niet-stemmers?
- Hoe kunnen we verschillen verklaren tussen wijken en groepen bewoners?
- Welke handelingsperspectieven kunnen worden ontwikkeld, zowel voor het bevorderen van de opkomst als het vergroten van de betrokkenheid van bewoners bij de gemeentepolitiek?

Methode

We zijn in de vijf wijken op verschillende manieren in gesprek gegaan met bewoners – stemmers en niet-stemmers – en lokale sleutelfiguren. Het veldwerk in Laakkwartier en Spoorwijk was eerder verricht, in het kader van onderzoek naar (wijken in) vijf gemeenten met een lage opkomst.

- Straatgesprekken (87 in totaal) op verschillende tijdstippen en locaties in de wijken, met als doel een gevarieerde groep bewoners te spreken.
- Diepte-interviews (18 in totaal) met lokale sleutelfiguren, zoals actieve bewoners, wijkprofessionals en wijkgerichte gemeenteambtenaren die de wijken goed kennen.
- Groepsgesprekken (3 in totaal) waarin we met bewoners en lokale sleutelfiguren in gesprek gingen over de bevindingen en mogelijke oplossingen.

Daarnaast hebben we eerder verricht (nationaal en internationaal) onderzoek naar opkomst en opkomstbevordering bestudeerd en verwerkt in een beknopt literatuuroverzicht.

Structuur van het rapport

Na de inleiding (hoofdstuk 1) en de bespreking van eerder onderzoek (hoofdstuk 2), presenteren we in hoofdstuk 3 de bevindingen van ons onderzoek in vijf Haagse wijken. We geven voor elke wijk aan hoe bewoners het leven in de wijk ervaren, hoe dit samenhangt met hun keuze om wel of niet te stemmen, en wat er volgens bewoners en lokale sleutelfiguren nodig zou zijn om de opkomst en politieke betrokkenheid onder bewoners te vergroten. Het hoofdstuk bevat ook drie intermezzo's, waarin we dieper ingaan op doelgroepen waarvan bekend is dat zij oververtegenwoordigd zijn onder niet-stemmers: arbeidsmigranten, jongeren en expats. We bespreken

welke bevindingen ons veldwerk heeft opgeleverd over de politieke betrokkenheid van deze groepen en wat ervoor nodig is om de afstand tussen hen en de gemeentelijke politiek te verkleinen.

In hoofdstuk 4 zoomen we uit en bespreken we de algemenere patronen uit het onderzoek in de vijf wijken, en hoe deze aansluiten bij of afwijken van eerder onderzoek elders. In het afsluitende hoofdstuk formuleren we handelingsperspectieven, gericht op opkomstbevordering, investeren in contact en het vergroten van politieke betrokkenheid.

Opvallende bevindingen

Motieven om niet of wel te stemmen: 'ze luisteren niet' en 'het hoort'

Veel niet-stemmers denken dat stemmen geen zin heeft. Vaak noemen zij hierbij dat lokale politici mooie beloften doen (vooral rond verkiezingstijd), maar dat zij hier niets van terug zien. Een bewoner verwoordt het als: 'het zijn mooipraters, maar ze luisteren niet'.

Naast gebrek aan vertrouwen in politici en het nut van stemmen, hebben veel niet-stemmers weinig interesse in de (lokale) politiek. Zij weten er weinig vanaf en hebben vaak niet de behoefte om er meer over te weten. 'Ik heb wel wat anders aan mijn hoofd', zeggen veel bewoners. Zij zien stemmen niet als (onderdeel van) een oplossing voor problemen die zij ervaren.

Een deel van de niet-stemmers geeft aan niet te weten 'hoe het werkt', bijvoorbeeld door een ervaren taalbarrière (vooral onder migranten van de eerste generatie en mensen die laaggeletterd zijn), en omdat er zoveel partijen zijn en ze niet weten wie ze zouden moeten kiezen.

Motieven om wel te stemmen die bewoners van verschillende wijken noemen, zijn het van huis uit meegekregen hebben ('het hoort') en een signaal afgeven ('als je niet stemt, mag je ook niet klagen'). Tegelijkertijd vragen ook veel stemmers zich af of stemmen wel zin heeft.

Verschillen tussen wijken en bewoners: de basis wel of niet op orde en samenstelling van de wijk

We zien ook belangrijke verschillen tussen de wijken. In Bouwlust en Vrederust en in Laakkwartier en Spoorwijk is volgens veel bewoners de basis niet op orde. Er wonen veel bewoners zonder werk, er is armoede, achterstallig onderhoud, en mensen voelen zich niet veilig op straat. Ook zijn er veel bewoners die maar tijdelijk in de wijk verblijven – zoals arbeidsmigranten – en weinig binding voelen met de wijk en stad.

In Mariahoeve en Marlot en in Geuzen- en Statenkwartier is het beeld van de wijk gemengder: er zijn grote verschillen tussen bewoners in verschillende delen van de wijk. Zo wonen er in Statenkwartier veel tijdelijke bewoners – expats – en voelen veel mensen in Geuzenkwartier zich meer verbonden met Oud-Scheveningen dan met Den Haag. Mariahoeve en Marlot zijn twee volkomen verschillende wijken. Vogelwijk ervaren de meeste bewoners als een prima wijk, waar weinig problematiek is.

Een probleem dat bewoners in alle wijken noemen, is het contact dat zij hebben met medewerkers van de gemeente. Veel mensen hebben de ervaring dat actief burgerschap – in de zin van meedoen aan participatietrajecten van de gemeente of het opzetten van een buurtinitiatief – niet voldoende gewaardeerd en gefaciliteerd wordt door de gemeente. Een uitspraak als 'we nemen het mee', is voor bewoners onvoldoende: ze willen weten wat er wanneer gebeurt, of juist niet gebeurt, en waarom. Het beeld dat mensen van 'de gemeente' hebben is een optelsom van verschillende contacten en

ervaringen, waarbij ze meestal geen onderscheid maken tussen de gemeentelijke organisatie, het gemeentebestuur en de gemeenteraad.

Aanbevelingen van bewoners en lokale sleutelfiguren

Bewoners en lokale sleutelfiguren pleiten vooral voor het verkleinen van de afstand tussen bewoners en politici. Het wordt gewaardeerd wanneer gemeenteraadsleden en wethouders zichtbaar en benaderbaar zijn in de wijk, bijvoorbeeld door aan te sluiten bij een wijkoverleg. Daarnaast is het voor bewoners belangrijk dat zij zich herkennen in gemeenteraadsleden, zowel wat betreft culturele achtergrond als opleiding.

Contact alleen is niet voldoende, er moet daarbij volgens bewoners en sleutelfiguren 'het eerlijke verhaal' verteld worden. Dus niet alleen langskomen als er een resultaat te vieren is, of als de verkiezingen eraan komen, maar ook om uit te leggen waarom een voorstel van bewoners (nog) niet gerealiseerd kan worden.

Daarnaast is volgens bewoners en sleutelfiguren meer op maat gemaakte informatie nodig over de lokale politiek en het belang van stemmen. Migranten die nog niet zo lang in de stad verblijven, zoals arbeidsmigranten uit de EU en expats, voelen zich niet aangesproken in hun rol als 'lokaal burger'. Ze weten vaak niet of ze stemrecht hebben, en als ze dat wel weten, missen ze de context van waar de verschillende partijen voor staan en wie er voor hun belangen opkomt. Ook jongeren voelen zich vaak niet aangesproken. Suggesties die gegeven worden zijn: meer informatie in verschillende talen (maar vooral: duidelijke taal), via verschillende kanalen, en het aansluiten bij bijeenkomsten georganiseerd door arbeidsmigranten, expats en jongeren zelf.

Voornaamste handelingsperspectieven

Om vertrouwen van burgers in de politiek te vergroten, zijn drie R-en¹ van belang:

- Resultaten: concreet aanpakken van maatschappelijke problemen in de wijk en de voortgang en het resultaat zichtbaar maken voor bewoners.
- Responsiviteit: 'echt luisteren' en keuzes verantwoorden, vooral ook wanneer iets dat beloofd is (nog) niet gerealiseerd wordt.
- Rechtvaardigheid: er voor iedereen zijn, transparant en eerlijk handelen.

Met deze uitgangspunten als basis, formuleren we handelingsperspectieven gericht op opkomstbevordering, investeren in contact en vergroten van politieke betrokkenheid.

1. Opkomst bevorderen

- Wegnemen van praktische belemmeringen (bijvoorbeeld richting laaggeletterden en anderstaligen).
- Kennis van de lokale politiek en standpunten van partijen vergroten (niet alleen in verkiezingstijd, maar structureel, bijvoorbeeld in een wijktalkshow).

2. Investeren in contact tussen politici/ambtenaren en bewoners

Hier komen nadrukkelijk de drie R-en terug. Het gaat om:

- De menselijke maat: bereikbaar en toegankelijk zijn.
- Naar bewoners luisteren: responsief zijn.
- Beloftes waarmaken: doen wat je zegt.

3. Politieke betrokkenheid vergroten

- Democratische kennis en vaardigheden van jongeren aanleren en versterken (in regulier onderwijs en in lokale projecten).
- Verbinding maken met verschillende doelgroepen via lokale sleutelfiguren en netwerken.

¹ Zie Den Ridder et al. 2022.

1. Inleiding

De opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2022 was historisch laag. In Den Haag als geheel lag de opkomst op 43 procent. In sommige wijken was dit nog fors lager. In dit onderzoek gaan we in vijf Haagse wijken op zoek naar de onderliggende verklaringen voor de lage (en in sommige wijken hogere) opkomst. De opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen past ook in een bredere trend van ervaren afstand tussen burgers en lokale overheid. Handelingsperspectieven moeten daarom niet alleen gericht zijn op opkomstbevordering, maar in bredere zin op het versterken van de verbinding tussen bewoners en gemeentepolitiek.

1.1 Een lage opkomst: Den Haag en landelijk

De lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2022 in Den Haag staat niet op zich. De opkomst lag voor heel Nederland op 51 procent, historisch laag. Tegelijkertijd past deze lage opkomst in een trend. In 2018 lag de landelijke opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen op 55 procent en in Den Haag op 48 procent.

Ook in andere grote steden, zoals Rotterdam, ligt de opkomst al langer onder de 50 procent. Burgermeester Van Zaanen van Den Haag noemde de opkomst in 2022 'buitengewoon teleurstellend' en het college gaf aan zich zorgen te maken over wat de lage opkomst betekent voor de 'legitimatie van het lokaal bestuur' (Omroep West, 2022b).

Als een ruime meerderheid van de kiesgerechtigden niet gaat stemmen, wat betekent dat dan voor de vertegenwoordiging van deze bewoners? De lage opkomst is nog zorgwekkender, stellen Vermeulen et al. (2023) die onderzoek deden naar de lage opkomst in Amsterdam, omdat er sprake is van ongelijkheid tussen wie wel en niet stemt. Onder niet-stemmers zijn mensen met een lagere sociaaleconomische status oververtegenwoordigd. Ook is er een ruimtelijke dimensie aan de ongelijkheid: in bepaalde wijken ligt de opkomst ruim onder het toch al lage gemiddelde. Risico is dat raadsleden zich vooral richten op de wel-stemmers, en de niet-stemmers zich steeds minder gezien en gehoord voelen (Vermeulen et al., 2023) en hun wijk als een 'vergeten wijk' ervaren (Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022). In dit onderzoek besteden we in het bijzonder aandacht aan Haagse wijken met een lage opkomst, om vanuit het perspectief van bewoners meer te weten te komen over de relatie tussen bewoners en gemeente(politiek).

1.2 Onderzoek in Haagse wijken

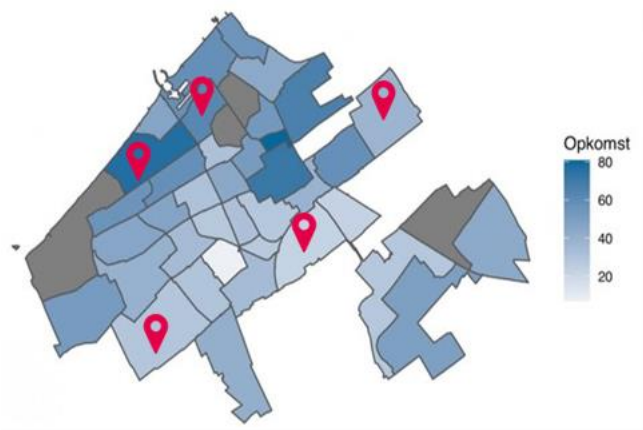
Een vergelijking van wijken met een lage opkomst en wijken met een hogere opkomst is waardevol: zien we verschillen in de motieven van bewoners van deze wijken om niet of wel te stemmen en zijn er tussen deze wijken verschillen in het gevoel gezien en gehoord te worden? In onderzoek naar vijf gemeenten met een lage (of sterk gedaalde) opkomst tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 hebben we al onderzoek gedaan in de Haagse wijk Laakkwartier en Spoorwijk (Van Bochove, Klarenbeek & Moors,

2022; Van Bochove & Moors, 2022). In dit verdiepende onderzoek in Den Haag doen we op vergelijkbare wijze onderzoek in vier andere Haagse wijken en presenteren we de bevindingen in alle vijf de onderzochte wijken. Bij de keuze voor deze wijken hebben we rekening gehouden met verschillen in opkomst en demografische samenstelling:

1. **Laakkwartier en Spoorwijk:** wijk met relatief lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 (23%), gemiddeld inkomen relatief laag, hoog aandeel kiesgerechtigden met migratieachtergrond, onder wie relatief veel arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa (veldwerk eerder verricht voor onderzoek naar vijf gemeenten, zie Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022);
2. **Bouwlust en Vrederust:** wijk met relatief lage opkomst (29%), gemiddeld inkomen relatief laag, hoog aandeel kiesgerechtigden met migratieachtergrond, onder wie relatief veel arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa;
3. **Mariahoeve en Marlot:** wijk met opkomst rond het stedelijk gemiddelde (37%), het gemiddelde inkomen en het aandeel kiesgerechtigden met een migratieachtergrond liggen ook rond (iets onder) het stedelijk gemiddelde, waarbij er grote verschillen zijn in het karakter van Mariahoeve enerzijds en Marlot anderzijds;
4. **Geuzen- en Statenkwartier** (opkomst 52%): wijk met bovengemiddelde opkomst, gemiddeld inkomen hoger dan het stedelijk gemiddelde,

aandeel kiesgerechtigden met een migratieachtergrond ligt lager dan gemiddeld, wel relatief hoog aandeel expats;

5. **Vogelwijk:** wijk met hoge opkomst (77%), gemiddeld inkomen relatief hoog, laag aandeel kiesgerechtigden met migratieachtergrond.

Figuur 1.1: Opkomstpercentage per wijk en geselecteerde wijken onderzoek (Bron: Gemeente Den Haag, bewerking Omroep West, 2022a, markering wijken door auteurs)

Naast de geografische focus op wijken, hebben we daarbinnen aandacht voor een aantal groepen waarvan we weten dat zij oververtegenwoordigd zijn onder niet-stemmers: jongeren, arbeidsmigranten en expats.

1.3 Opzet onderzoek

We combineren verschillende vormen van kwalitatief onderzoek:

Allereerst hebben we een literatuur- en documentstudie verricht. In recent verschenen studies zijn we op zoek gegaan naar verklaringen die worden gegeven voor de afnemende opkomst (structurele verklaringen zoals dalend vertrouwen in de overheid en incidentele verklaringen zoals de coronapandemie). Ook gaan we in op wat een lage (of hoge) politieke betrokkenheid zegt over maatschappelijke betrokkenheid van bewoners in bredere zin. En op handelingsperspectieven om de opkomst te verhogen en de verbinding tussen burgers en overheid te versterken. Daarnaast hebben we per wijk deskresearch verricht, om inzicht te verkrijgen van de fysieke en sociale kenmerken van de wijken.

Straatgesprekken zijn een laagdrempelige manier om met een gevarieerde groep mensen in gesprek te komen; ook met mensen die niet zo snel aan een enquête of interview mee zouden doen. Het gaat in deze gesprekken om de betekenis die mensen zelf geven aan het wel of niet stemmen (zie ook Kemmers, 2022). In deze gesprekken komt de gelaagdheid van motieven naar voren en blijkt dat stemmers en niet-stemmers geen homogene categorieën vormen. Per wijk hebben we tussen de 12 en 22 straatgesprekken gevoerd, met in totaal 95 deelnemers (zie bijlage 6.2).

In 18 diepte-interviews met sleutelfiguren in de wijken – zoals leden van bewonersorganisaties, welzijnswerkers, medewerkers van buurthuizen en wijkcentra en wijkgerichte ambtenaren vanuit de gemeente – stond de context van de wijk centraal, in aanvulling op wat we in de straatgesprekken

hoorden. Wat kenmerkt de wijk, wat betreft inwoners en thematiek die speelt of speelde? In zowel de straatgesprekken als de diepte-interviews vroegen we de deelnemers ook om aanbevelingen om de opkomst te verhogen en/of in bredere zin de verbinding tussen burgers en politiek te versterken.

In enkele wijken hebben we groepsgesprekken georganiseerd, om de bevindingen uit het veldwerk voor te leggen aan bewoners en sleutelfiguren en daar verder het gesprek over te voeren: zijn de bevindingen herkenbaar (ter validering) en welke handelingsperspectieven kunnen op basis van de bevindingen en aanbevelingen geformuleerd worden (ter verdieping)?

1.4 Doelstelling en onderzoeksvragen

Er is al veel onderzoek voorhanden naar de afname van politieke betrokkenheid en de gevolgen hiervan. De inzichten uit deze studies hebben er echter nog niet toe geleid dat het tij is gekeerd. Dit onderzoek wil daarom niet alleen bijdragen aan *inzicht* in de factoren die een rol hebben gespeeld bij de lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022, maar ook aan het *leren en toepassen* van deze kennis de komende jaren in de stad.

Op basis van literatuur- en documentstudie en verdiepend kwalitatief onderzoek beantwoorden we de volgende vragen, die mede gebaseerd zijn op de schriftelijke vragen van de gemeenteraad in Den Haag naar aanleiding van de lage verkiezingsopkomst.

1. Motieven stemmen/niet-stemmen:

- Wat zijn de motieven van bewoners van verschillende wijken om wel of niet te stemmen bij de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen in Den Haag?
- Welke rol spelen hierbij: de toegankelijkheid van het stemproces, bredere maatschappelijke ontwikkelingen (o.a. t.a.v. het vertrouwen in de overheid), het niet weten op welke partij te moeten stemmen, en actuele omstandigheden?

2. Verschillen tussen groepen en wijken:

- Hoe is het te verklaren dat bepaalde groepen oververtegenwoordigd zijn onder niet-stemmers (o.a. jongeren, niet-Nederlandse kiesgerechtigden)?
- Hoe zijn de verschillen in (daling van de) opkomst tussen stadsdelen en wijken te verklaren?

3. Handelingsperspectieven:

- Welke handelingsperspectieven kunnen op basis van het onderzoek ontwikkeld worden om de lokale democratie te versterken, zowel wat betreft opkomstbevordering als het vergroten van de betrokkenheid van burgers bij – en het vertrouwen in – de gemeentepolitiek?
- Welke rol kunnen bestaande projecten en initiatieven hierin spelen? Waarbij we bestaande projecten en initiatieven zien als sociaal netwerk, dat er al is.
- Welke nieuwe interventies zijn nodig om de verschillen tussen groepen en wijken te verkleinen?

1.5 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 bespreken we inzichten uit bestaande literatuur die relevant zijn als context voor het verdiepende onderzoek in de Haagse wijken. In hoofdstuk 3 presenteren we de bevindingen per wijk. We bespreken voor de vijf wijken steeds eerst de specifieke kenmerken van de wijk en hoe bewoners het leven in de wijk ervaren en waarderen. Dit is van belang om vervolgens te begrijpen hoe zij aankijken tegen stemmen, (lokale en landelijke) politiek en hun relatie met de gemeente in bredere zin. In dit hoofdstuk gaan we ook dieper in op drie doelgroepen onder wie niet-stemmers zijn oververtegenwoordigd: jongeren, arbeidsmigranten uit Oost-Europa, en expats. We beschrijven de bevindingen over deze groepen in drie intermezzo's verspreid over het hoofdstuk, omdat deze doelgroepen niet aan een specifieke wijk gebonden zijn.

In hoofdstuk 4 bespreken we de overkoepelende bevindingen: welke verschillen en overeenkomsten zien we tussen de vijf wijken? In hoofdstuk 5 formuleren we de belangrijkste conclusies op basis van de literatuur- en documentstudie en het verdiepende kwalitatieve onderzoek, en onderscheiden we handelingsperspectieven gericht op 1) het bevorderen van de opkomst, 2) het herstellen van contact tussen lokale politiek en bewoners, en 3) het vergroten van de politieke betrokkenheid van specifieke groepen bewoners.

2. Verklaringen voor de lage opkomst in Den Haag (*)

Stemmen fascineert wetenschappers vanuit allerlei disciplines in de sociale en geesteswetenschappen. Het heeft ook iets essentieels natuurlijk: met stemmen en kiezen raak je aan de kern van het democratisch bestel. Er bestaat in Nederland een stevige traditie van serieus opkomst-onderzoek bij verkiezingen. We weten veel over waarom mensen stemmen, iets minder waarom mensen niet stemmen.

(*) **Wetenschappelijke verklaringen**

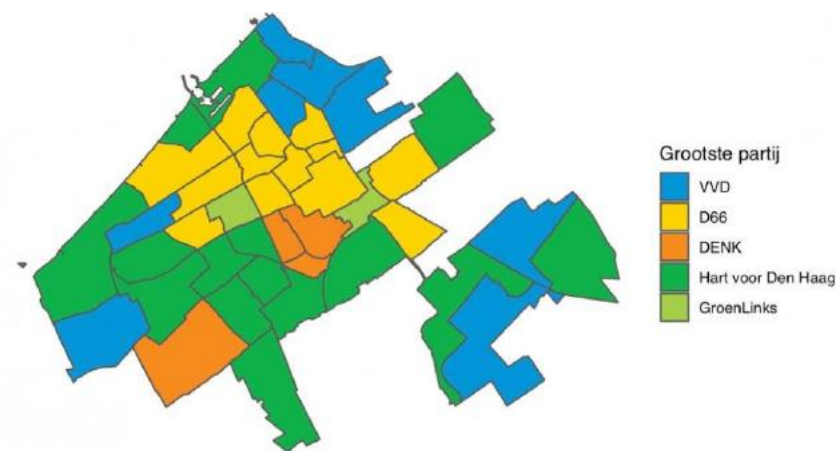
Veel opkomstonderzoek draait om cijfers. Die zijn er nogal wat en dat levert veel informatie op over patronen en lange termijn ontwikkelingen. Traditioneel richten we ons echter wat minder op de verhalen achter wel of niet stemmen. Dat is jammer, want beweegredenen en motieven van mensen zijn doorgaans genuanceerd en gelaagd. Over stemmen praat vrijwel niemand in zwart-wit. Die verhalen beluisteren, geeft rijk inzicht in wat mensen beweegt (of juist niet). In dit hoofdstuk presenteren we de recentste wetenschappelijke analyses van stemgedrag bij (gemeenteraads)verkiezingen en wat we daaruit kunnen leren over de lage opkomst in Den Haag.

2.1 Lokale opkomst

De opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen is structureel lager dan bij de Tweede Kamerverkiezingen. Bovendien is er sinds het midden van de jaren 1990 al sprake van een geleidelijke daling (Schmeets, 2017; Vollaard et al., 2022). Er is veel onderzoek gedaan naar welke factoren de opkomst bij verkiezingen kunnen beïnvloeden. Bij lokale verkiezingen gaat het dan vooral over populatiestabiliteit, opkomstplicht, gemeentegrootte, het aandeel minderheden in de gemeente, het combineren van verkiezingen en (in mindere mate) spanning in de verkiezingsstrijd en campagne-uitgaven.

Ook over verklaringen voor niet-stemmen is nogal wat informatie voorhanden, vooral met betrekking tot landelijke verkiezingen (Gendzwilf,

Kjær & Steyvers, 2022; Koertjes, 2022). Factoren die verklaren of iemand wel of niet gaat stemmen (individueel niveau) hebben te maken met iemands gender,² leeftijd,³ hulpbronnen (o.a. opleidingsniveau), socialisatie, blootstelling aan campagnes en media-aandacht, gepercipieerd belang van de verkiezingen, gewoonte, een gevoel van burgerplicht, politieke interesse en zelfvertrouwen (Cancela & Geys, 2016; Frank & Coma, 2021; Smets & Van Ham, 2013; Stockemer, 2016; Van der Meer, 2016; Vermeulen, 2018; Vermeulen et al., 2020; Vollaard et al., 2022).

Figuur 2.1: Grootste partijen per wijk in Den Haag gemeenteraadsverkiezingen 2022 (Bron: Gemeente Den Haag, bewerking Omroep West, 2022a)

² Door een structurele 'genderkloof' is er verminderde participatie van vrouwen in alle onderdelen van het politieke proces, waaronder opkomst bij verkiezingen (Jansen & Denters, 2018). Onderzoek naar opkomst en stemgedrag onderscheidt mannen en vrouwen. Dat is gedeeltelijk een registratieartefact: gegevens over seksuele identiteit anders dan mannelijk of vrouwelijk zijn (nog) beperkt (Medenica & Fowler, 2020). Wel begint er de laatste jaren in onderzoek naar verklaringen een intersectionele benadering van hulpbronnen of achtergrondkenmerken te ontstaan. Het idee hierachter is dat achtergrondkenmerken zoals geslacht en afkomst niet als los van elkaar staande categorieën moeten worden bestudeerd, maar in samenhang moeten worden onderzocht, omdat ze vaak op elkaar inwerken en zorgen voor complexe ongelijkheden die anders niet aan de oppervlakte komen. Zie bijvoorbeeld: Mügge et al. (2018).

³ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 bracht 69 procent van de jongeren onder de 25 jaar een stem uit, maar bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 was dat percentage slechts 36 procent. Veel jongeren raken eerst in landelijke politiek geïnteresseerd en pas op latere leeftijd in lokale politiek, schrijven Vollaard en collega's (2022).

In Den Haag was de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 gemiddeld 43 procent. In sommige wijken bleef de opkomst steken op ongeveer een op de vijf bewoners (Laakkwartier en Spoorwijk), of zelfs nog veel lager (rondom het Zuiderpark). Hart voor Den Haag werd in de meeste wijken, vooral die aan de rand van de stad, de grootste partij. D66 volgde op de tweede plaats, met vooral stemmers rond de centrumwijken. DENK werd het grootst in Bouwlust en Vrederust, het Transvaalkwartier, de Schildersbuurt en de Groente- en Fruitmarkt.

Was 2022 een uitzondering?

Voor de lage opkomst in Den Haag in 2022 werden vlak na de verkiezingen allerlei verklaringen genoemd. Mensen zouden weinig vertrouwen hebben in het oplossend vermogen van de lokale politiek. Zeker de bewoners van de 'traditionele volksbuurten', want die zouden, volgens Omroep West (2022a), massaal thuis zijn gebleven. Mijn stem gaat het verschil niet maken, zouden veel mensen hebben gedacht. Hun inbreng telt toch niet mee en hun invloed op de besluitvorming van het gemeentebestuur is beperkt. De gemeente staat ver af van de meeste mensen in Den Haag. Die proberen het hoofd boven water te houden en hebben er niet zo veel fiducia in dat de gemeenteraad hun dagdagelijkse belangen dient. Een andere verklaring die werd genoemd, is dat mensen moeite hebben met begrijpen waar de lokale politiek over gaat. Het stemmen als proces ging ook niet altijd goed, getuige het aantal ongeldige stemmen dat werd uitgebracht. Ook werd nog gewezen op corona als verklaring voor de opkomst. Interessant is dat er in veel politieke reacties op de lage opkomstcijfers zonder verdere toelichting gesproken werd over 'afhakers'.

In algemene zin was er in 2022 duidelijk minder landelijke media-aandacht voor de gemeenteraadsverkiezingen – mogelijk als gevolg van de oorlog in

Oekraïne. Maar de bekendheid met en interesse in de gemeentepolitiek was in 2022 niet lager dan in 2018. Men vond wel dat er weinig informatie beschikbaar was en ervoer het gemeentebestuur als weinig daadkrachtig (Boogers & De Blok, 2022). Corona leidde er niet toe, bleek eveneens uit landelijk onderzoek, dat het contact met het gemeentebestuur terugliep (De Blok, Den Ridder & Boogers, 2022). De meeste mensen hebben ook niet rechtstreeks contact met het gemeentebestuur.

Het vertrouwen in de politiek was in 2022 iets lager dan in 2018, maar verschilt nauwelijks ten opzichte van 2016. Wel gaven meer Nederlanders aan niet te weten hoeveel vertrouwen ze hebben in de lokale politieke instituties of de politiek in het algemeen. Nogal wat mensen (32%) gaven aan niet te hebben gestemd, omdat ze niet wisten op welke partij ze moesten stemmen (Ipsos, 2022). Over het algemeen blijkt de interesse in de gemeenteraadsverkiezingen gering, en de kosten van het stemmen (tijd maken, je verdiepen in lokale partijen die erg op elkaar lijken) voor veel mensen te hoog.

Tijdens de pandemie steeg aanvankelijk het vertrouwen in de overheid: het bekende *rally-round-the-flag-effect*. Maar gaandeweg nam de kritiek op het overheidsbeleid toe. Het vertrouwen in de landelijke overheid daalde scherp tussen april 2020 en september 2021 (Engbersen et al., 2021), en bleef nadien tamelijk stabiel op een laag niveau. Het vertrouwen in de lokale overheid piekte minder hoog en daalde minder diep, maar volgende eenzelfde ontwikkeling. Al met al lijkt corona een kleine rol te hebben gespeeld. In de motieven van de thuisblijvers speelde de oorlog in Oekraïne geen rol (De Blok, Den Ridder & Boogers, 2022). Kortom, echt een uitzondering was 2022 niet.

Zijn mensen afgehaakt?

De Staatscommissie parlementair stelsel concludeerde in 2018 dat het democratische stelsel in Nederland niet voor iedereen even goed werkt en dat steeds meer burgers dreigen af te haken (Staatscommissie parlementair stelsel 2018). Volgens De Voogd en Cuperus (2021) is dat intussen volop gebeurd. In bepaalde streken zijn bepaalde groepen mensen 'afgehaakt'. Nederland is verdeeld, zoals Milikowski (2021) eerder liet zien, met opleidingsniveau als nieuwe scheidslijn. Het land wordt 'geregeld' door de hoogopgeleiden. De rest heeft weinig in de pap te brokkelen, staat erbij en kijkt ernaar, is dikwijls ongezonder, eenzamer en minder verbonden, woont in een probleemwijk, of op het krimpende platteland, of in middelgrote steden waar de maakindustrie is verdwenen. En als deze rest al stemt, dan doen ze dat, aldus De Voogd en Cuperus (2021), op 'buitenstaander-partijen' zoals PVV, FvD en SP (zie ook: Winninghof, 2018).

Krouwel en collega's (2018) kwamen deels tot een vergelijkbare conclusie. Op basis van een grootschalig kwantitatief onderzoek construeerden zij een aantal typen niet-stemmers: 'de boze afhaker', 'de kwetsbare buitenstaander', 'de levenscyclus-afhankelijke instapper', 'de toevallige thuisblijver'. Opleidingsniveau vormt ook tussen deze verschillende typen niet-stemmers een onderscheidende factor. De 'thuisblijver' die door bepaalde omstandigheden niet heeft gestemd en de 'instapper' die in een levensfase zit waar even andere prioriteiten gelden, zijn duidelijk hoger opgeleid en hebben het economisch en sociaal best goed voor elkaar. Voor de 'buitenstaander' en de 'afhaker' ligt dat anders. Hier zit politiek cynisme, weinig vertrouwen in de overheid, gecombineerd met een gemiddeld relatief laag opleidingsniveau en een hoge mate van sociale en economische kwetsbaarheid.

Als aanvulling op het kwantitatieve Lokaal Kiezersonderzoek (LKO) zijn in 2022, vanwege de relatief lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen, aanvullende analyses uitgevoerd, specifiek gericht op niet-stemmers (Vollaard et al., 2022; Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022). Vollaard en collega's nuanceren het scherpe onderscheid dat in andere studies gemaakt wordt tussen categorieën als 'gevestigden' en 'buitenstaanders' of 'afhakers'. Ze benadrukken dat niet-stemmers uit verschillende groepen bestaan. Mensen met een lager inkomen en opleidingsniveau, jongeren en niet-werkenden zijn oververtegenwoordigd in de groep niet-stemmers. Net als groepen Nederlanders met een migratieachtergrond.

Veel voorkomende redenen om niet te stemmen die naar voren komen zijn: praktische belemmeringen, moeite om te kiezen en gebrek aan vertrouwen. Vollaard en collega's maken zich op basis van de bevindingen, net als De Voogd en Cuperus (2021), zorgen over ongelijke patronen in vertegenwoordiging en vertrouwen. Hoewel de groep niet-stemmers divers is, vinden ze wel een verband tussen niet-stemmen en andere variabelen: politiek cynisme, gebrek aan interesse, weinig belang hechten aan de gemeente, weinig lokale verbondenheid, eenzaamheid, zich ongelukkig voelen, en een slechte gezondheid.

Uit een verdiepend kwalitatief onderzoek in vijf gemeenten blijkt, dat bewoners zich vaak niet gezien en gehoord voelen. Ze voelen zich niet vertegenwoordigd door lokale politici, die volgens hen vooral oog hebben voor andere wijken dan de hunne, of alleen voor de 'stad' en niet voor het 'ommeland'. Ze willen 'geen figurant zijn in het verhaal van een ander' (aldus filosoof Marjan Slob, geciteerd in Van der Meer & Ham, 2022, p. 31). In plaats daarvan verlangen ze naar bestuurders en raadsleden die naar hun wijk of dorp komen, die oprecht geïnteresseerd zijn in wat er speelt onder de

bewoners, en die daar vervolgens ook écht iets mee doen (Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022). Deze bevinding heeft duidelijke raakvlakken met de 'narratieven van wantrouwende burgers' (Peeters et al., 2020). In hoofdstuk 4 gaan we daar nader op in.

2.2 Politieke en maatschappelijke participatie

Termen als 'boze burgers' of 'afgehaakte burgers' – die in de media en het publieke debat vaak worden gebruikt – zijn te kort door de bocht. Onder niet-stemmers komen allerlei gevoelens voor richting de (lokale) politiek, zoals onverschilligheid, tevredenheid, berusting, teleurstelling, machteloosheid, cynisme, argwaan en woede. Waar boosheid een actieve emotie veronderstelt – en feitelijk ook is (Kaulingfreks, 2015; Moors, 2023) – hebben veel niet-stemmers zich erbij neergelegd dat de politiek het verschil in hun ogen niet zal maken. Bovendien zijn sommige mensen, als het om politieke participatie gaat, nooit 'aangehaakt' geweest. In sommige buurten wordt een apolitieke houding van generatie op generatie overgedragen.

Andere mensen zijn weliswaar afgeknapt op en teleurgesteld in (lokale) politici, maar blijken in andere opzichten juist heel 'aangehaakt' te zijn. Als actieve vrijwilliger in hun wijk, bijvoorbeeld. En desgevraagd vinden zij dat dit *de* manier is om iets voor je stad, dorp of wijk te betekenen (Van Bochove & Moors, 2022; Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022).

Is dat goed nieuws? Er zijn zorgen dat een lage opkomst een verzwakking van democratische legitimiteit van het gemeentebestuur betekent, en daarmee ongelijkheid in representatie en het verval van lokaal burgerschap. Maar een

hoge(re) verkiezingsopkomst, laat wetenschappelijk onderzoek zien, is niet per se een graadmeter van een goede democratie. Dat hangt af van de opvattingen over democratische legitimiteit, representatie en burgerschap (Vollaard et al., 2022). Het ligt daarom meer voor de hand om de achterliggende zorgen, zoals gebrek aan politiek vertrouwen onder bepaalde stemmers én niet-stemmers, ongelijkheid in representatie en lokaal burgerschap te adresseren en te werken aan een betere onderlinge betrokkenheid van politici en kiezers, dan te blijven 'treuren' over een lage opkomst.

Deze opvatting sluit aan bij de breed gedragen visie, dat de ingewikkelde opgaven van het moment, die ingrijpen op het dagelijkse leven van mensen, alleen het hoofd kunnen worden geboden met de actieve inbreng, ideeën en inzet van die mensen zelf (Cuppen 2018). Met inzet op participatie dus. Daar is een wereld te winnen. Overheden hebben vooralsnog beperkt zicht op hoe groepen Nederlanders aankijken tegen de grote opgaven en het hiervoor bedoelde beleid (Putters, 2022).

Politiek is het participatiebeleid de afgelopen jaren vooral ingevuld als het versterken van zelfredzaamheid (Dekker, 2019). Politieke participatie bleef uit zicht (zie ook: Ekman & Amna, 2012). Er werd van burgers verwacht dat zij hun zaken regelen zonder hulp van de overheid en dat zij verantwoordelijkheid nemen over buurtgenoten en de wijk. Dit past bij het idee van de 'doe-democratie', dat het kabinet in 2013 (her)introduceerde: 'een maatschappij waarin burgers de publieke sfeer (co)creëren door het realiseren van lokale projecten en niet zo zeer door te stemmen, beraadslagen of onderhandelen' (Van de Wijdeven 2012, geciteerd in Dekker 2019, p. 80). Er kwamen meer burgerinitiatieven en wijkactiviteiten. Goed nieuws, maar die talrijke initiatieven hebben een soort 'glazen plafond' (Sanders et al., 2018). Ze

leveren prachtige, maar heel lokale resultaten op, of uitkomsten die maar voor een kleine groep toepasselijk zijn. De noodzakelijke 'schaalsprong' komt zelden aan bod. Parvin (2017) beargumenteerde dat deze burgerparticipatie economische en politieke ongelijkheden eerder versterkt dan oplost. Organisaties die zich inzetten voor arme mensen in de samenleving worden minder invloedrijk, burgerparticipatie concentreert zich rondom de 'elite', terwijl de politiek zich verder verwijderd van de gewone burgers. Hoger opgeleide mensen zijn vaker betrokken bij maatschappelijke organisaties en het politieke discours, en hebben netwerkcapitaal, terwijl minder welgestelde mensen die toegang ontberen. Burgerparticipatie zonder *'check on elite power'* schiet zo haar doel voorbij (Parvin, 2017).

Maatschappelijke en politieke betrokkenheid vergroten, vergt meer dan de 'traditionele' manier waarop beleidsmakers aandacht besteden aan betrokkenheid, namelijk via participatie op uitnodiging. Het gaat vooral over ruimte maken om mee te doen, voor iedereen die wil. Tegelijkertijd is het belangrijk om met weerstand om te gaan en die ook te zien als een vorm van participatie of *unruly politics*: een manier waarop mensen aandacht vragen voor hun perspectief (Bleijenberg et al., 2018; Warren, 2011) – ook als die weerstand of dat protest niet past in het beleid dat is uitgezet. En het gaat over zichtbaar zijn als politiek: zichtbaar als vertegenwoordiger en partner in het deliberatief proces dat politiek, beleid en burgers samen 'bestieren' (Kuhn & Van der Vlist, 2022).

2.3 Handelingsperspectieven

Nederlandse onderzoekers wijzen erop dat lage verkiezingsopkomsten niet enkel op te lossen zijn door middel van eenvoudige, korte termijn-methoden. Of nog sterker geformuleerd: het verhogen van de opkomst,

draagt niet noodzakelijkerwijs bij aan het verbeteren van de relatie tussen politiek en burgers – terwijl dat feitelijk het doel is van handelingsperspectieven om de kwaliteit van de lokale democratie te verbeteren (Vollaard et al., 2022).

Daarom zou het wijs zijn als gemeentebesturen zich zouden afvragen wat ze nu eigenlijk willen veranderen. Gaat het er om zoveel mogelijk kiezers naar de stembus te krijgen? Of gaat het toch vooral om het verkleinen van politieke ongelijkheid en/of het bevorderen van politieke kennis en/of politieke betrokkenheid van kiesgerechtigden? Want ja: opkomst hangt samen met democratische legitimiteit. Tegelijkertijd betekent het vergroten van politieke betrokkenheid, niet automatisch ook dat mensen gaan stemmen.

Waar het over gaat, is dat veel van de huidige opkomst bevorderende activiteiten bij uitstek zijn gericht op mensen naar het stembureau trekken. Er worden bijvoorbeeld evenementen rondom de verkiezingen georganiseerd, stembureaus worden op bijzondere locaties geopend, er gaat koffie of een museumticket in de aanbieding bij specifieke stembureaus. Het effect op de opkomst van veel van dit soort initiatieven is echter beperkt of er wordt geen significant effect gevonden (Vollaard et al., 2022). Of het versterken van politieke betrokkenheid de opkomst bij verkiezingen verhoogt, is bij voorbaat lastig meetbaar te maken en vergt bovendien een investering op de lange termijn. Maar het is wel belangrijk dat op landelijk en lokaal niveau aandacht blijft uitgaan naar interventies die burgers ondersteunen bij het leren kennen van de spelregels van de representatieve democratie.

Gericht op verbeteren opkomst

Uit Nederlands onderzoek blijkt dat de communicatie-inzet van gemeenten rondom de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 weinig tot geen meetbaar positief effect gehad heeft op de opkomst. Overigens heeft slechts 15 procent deze inzet gebaseerd op kennis of onderzoek (Van Ostaaijen et al., 2016). Dat verklaart mogelijk de geringe effectiviteit.

De Nederlandse en de internationale wetenschappelijke literatuur geven geen eenduidig beeld van welke methoden voor een hogere verkiezingsopkomst zorgen. Veel verschillende factoren hebben invloed op de verkiezingsopkomst en die zijn niet altijd beïnvloedbaar, zoals weersomstandigheden (Van Ostaaijen et al., 2016). Daarbij hebben de meeste onderzochte methoden een beperkte invloed, meestal tussen één en tien procent (Bond et al., 2012). Toch zijn op grond van wetenschappelijke analyses succesvolle van minder succesvolle methoden te onderscheiden.

De meeste studies concluderen dat een persoonlijke aanpak en maatwerk het beste werken, zoals deur-tot-deur campagnes⁴ en telefoongesprekken (Green & Gerber, 2015; Van Ostaaijen et al., 2016). Daarbij helpt het om mensen via hun sociale netwerk te benaderen, zowel offline als online (Bond et al., 2012; Gerber & Green, 2017; Van Ostaaijen et al., 2016). Tegelijkertijd laten sommige onderzoeken zien, dat bepaalde onpersoonlijke methoden ook goed werken, zoals herinneringsberichten via sms (Bergh et al., 2021; Bhatti et al., 2017; Dale & Strauss, 2009; Malhotra et al., 2011).

Over campagnemethodes per brief verschillen de onderzoekers van mening. Verschillende studies laten zien dat brieven met een standaardoproep om te stemmen geen significant effect opleveren (Gerber & Green, 2017; Green et al., 2013). Toch zijn er ook onderzoeken die positiever resultaten opleveren (Bergh et al., 2020; Fieldhouse et al., 2013). Het zijn vooral de toon en/of de boodschap van de brieven die het verschil maken. Brieven die sociale druk uitoefenen, bijvoorbeeld, werken goed (Green & Gerber, 2015). Ook brieven waarin de ontvanger bedankt wordt voor zijn/haar stem in voorgaande verkiezingen hebben een stevig positief effect (Green & Gerber, 2015; Panagopoulos, 2011). Daarnaast kunnen brieven van bestuurders met autoriteit, zoals burgemeesters, de verkiezingsopkomst stimuleren (Van Zuydam et al., 2018).

Een tweede succesvolle methode om de verkiezingsopkomst te verhogen is de inzet van digitale stemhulpen. Deze kunnen de verkiezingsopkomst ophogen met één tot vier procentpunt (Gemenis & Rosema, 2014; Van Zuydam et al., 2018). Opvallend is dat digitale stemhulpen het grootste effect op de verkiezingsopkomst hebben onder groepen die over het algemeen minder vertegenwoordigd zijn, zoals jongeren en mensen die minder kennis hebben van de politiek (Gemenis & Rosema, 2014). Andere succesvolle methoden die genoemd worden in de literatuur zijn het verhogen van het aantal stembureaus (Van Ostaaijen et al., 2016), het combineren van lokale en nationale verkiezingen (Vollaard et al., 2022), en aandacht voor de gemeenteraadsverkiezingen vanuit lokale of regionale media (Van Ostaaijen et al., 2016).

⁴ Deur-tot-deur gesprekken lijken echter beter te werken in Amerika dan in de Europese context, zie verderop in de tekst.

Een laatste succesvolle methode om te benoemen zijn lange termijn-interventies onder kinderen/jongeren. Diverse onderzoeken hebben aangetoond dat burgerschapsonderwijs en politieke activiteiten in schoolverband samenhangen met een positieve en lange termijn-impact op de politieke betrokkenheid van kinderen en jongeren (Dassonneville et al., 2012; Eichhorn, 2018; Keating & Janmaat, 2016; Ohme et al., 2020; Pasek et al., 2008).

Hier zijn echter wat kanttekeningen bij te plaatsen. De meeste studies meten niet direct de invloed van burgerschapsonderwijs op verkiezingsopkomsten, maar op politieke betrokkenheid of interesse. Hierbij wordt aangenomen, maar meestal niet aangetoond, dat dit politiek engagement tot hogere verkiezingsopkomsten leidt (zie o.a. Pasek et al., 2008). Daarnaast wijst een onderzoek uit dat jongeren politiek onderwijs saai kunnen vinden en dat het daarom averechts kan uitwerken, zo bleek uit de controlegroep (Eagles & Davidson, 2001). Een lange termijn-interventie die niet direct gericht is op politiek, maar wel een positieve invloed had op verkiezingsopkomsten, stimuleerde de ontwikkeling van sociale en emotionele vaardigheden in basisschool- en middelbare schoolklassen. Twee interventies in Amerika die hierop waren gericht resulteerden twee decennia later in een verkiezingsopkomst van zeven tot tien procentpunt hoger dan bij de controlegroepen (Holbein, 2017; Holbein et al., 2022).⁵

Over sommige methoden wordt uiteenlopend gerapporteerd. Zo zijn deur-tot-deurgesprekken over het algemeen zeer succesvol in Amerikaanse onderzoeken (Green & Gerber, 2015; Matland & Murray, 2012), maar leveren

deze gesprekken (al dan niet uitgevoerd door leden van politieke partijen) in Nederlandse of Europese contexten minder positieve resultaten op (Foos & John, 2018; Van Zuydam et al., 2018). Ook experimenten met radio- en tv-campagnes leveren variërende resultaten op. Over het algemeen lijken ze weinig succesvol (Green & Gerber, 2015), maar sommige studies wijzen op positieve resultaten onder bepaalde doelgroepen, zoals jongeren (Green & Vavreck, 2008) en migrantengroepen (Panagopoulos & Green, 2011).

Een methode die als minder succesvol beschouwd wordt, is het benaderen van kiesgerechtigden per e-mail (Gerber & Green, 2017; Krueger, 2010; Nickerson, 2007). Dit soort e-mails wordt weinig geopend en lijkt minimale impact te hebben op verkiezingsopkomsten (Green & Gerber, 2015). Andere methoden die weinig tot geen aangetoond effect hebben, zijn de inzet van commerciële bureaus die mensen bellen om hen aan te moedigen om te gaan stemmen, flyeren (Green & Gerber, 2015), en verkiezingsdebatten (Van Zuydam et al., 2018). Een methode die met name gebruikt wordt om jongeren te bereiken: de inzet van sociale media, lijkt ook weinig impact te hebben. Sociale mediacampagnes kunnen de politieke betrokkenheid van jongeren versterken, maar belangrijker blijken burgerschapsonderwijs en politieke evenementen (Ohme et al., 2020). Een grootschalig onderzoek via Facebook meet een significant effect van een 'Get Out the Vote'-bericht dat via het sociale mediakanaal verspreid werd, maar de grootte van het effect was slechts gericht (Bond et al., 2012). Een gerelateerde methode waarmee jongeren (maar ook kinderen en volwassenen) zouden kunnen worden bereikt, is de inzet van *influencers*. Hier is nog weinig onderzoek naar gedaan, maar wat er is toont wel aan dat deze 'online rolmodellen' politieke interesse aan kunnen wakkeren. Dat betekent overigens niet automatisch dat hiermee

⁵ De ene interventie betrof een integraal programma van o.a. discussies en (rollen)spellen waarin het aanleren van sociale en communicatieve vaardigheden centraal stond (Holbein, 2017), de andere

interventie betrof het stimuleren van sociaal gedrag en het verminderen van verstorend of agressief gedrag, onder andere door middel van een spel (Holbein et al., 2022).

ook de politieke participatie van jongeren toeneemt (Harff & Schmuck, 2023; Schmuck et al., 2022).

Gericht op kennispositie en relatie tussen (lokale) politici en burgers

Het ligt, zoals gezegd, meer voor de hand om handelingsperspectieven te zoeken, die bijdragen aan het wegnemen van achterliggende factoren die van invloed zijn op stemgedrag, zoals het gebrek aan politiek vertrouwen onder bepaalde groepen stemmers én niet-stemmers, of de ongelijkheid in representatie en lokaal burgerschap. De Blok, Den Ridder en Boogers schrijven over wat er volgens niet-stemmers nodig is: 'Ongeveer een kwart van de niet-stemmers kan niet aangeven wat er moet veranderen om mensen zoals zij weer naar de stembus te krijgen. Niet-stemmers die wel suggesties doen, denken dat een andere opstelling van de (lokale) politiek en een betere informatievoorziening kan helpen. Politici en partijen zouden daadkrachtig en eerlijk moeten zijn, en luisteren naar de bevolking, Het belang van de gemeente en het stemmen zou meer nadruk verdienen, en de standpunten en verschillen tussen partijen moeten duidelijker' (2022, p. 52).

Bewoners en lokale sleutelfiguren zijn het erover eens: 'de politiek is aan zet' om de opkomstcijfers bij de gemeenteraadsverkiezingen te verbeteren. De belangrijkste aanbevelingen zijn: (1) laat als lokale politicus je gezicht vaker zien en luister écht naar bewoners, (2) maak als lokale politicus je beloftes concreet en kom ze na, (3) benut de rol van intermediairs, die een schakel zijn tussen bewoners en lokale politici, (4) investeer in het politieke bewustzijn en vertrouwen van jongeren (Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022). In het bijzonder kiesgerechtigden met een migratieachtergrond, praktisch opgeleiden, vrouwen – en combinaties van deze groepen (Vermeulen, Kaulingfreks & Redan, 2023).

Onderzoek laat zien dat overheden met name naar structurele handelingsperspectieven op de lange termijn moeten kijken, zoals investeren in (democratie- en burgerschaps)onderwijs en de betrokkenheid van inwoners bij politiek en bestuur (Van Ostaijen, 2022; Van Ostaijen et al., 2019). Bovendien moeten ze opletten, zoals Vollaard en collega's (2022) benoemen, dat maatregelen om kiezers te trekken juist averechts kunnen werken bij het verhogen van kennis en betrokkenheid. Een overweging om de gemeenteraadsverkiezingen aan de Tweede Kamerverkiezingen te koppelen, bijvoorbeeld, zou de opkomst van de gemeenteraadsverkiezingen verbeteren, maar mogelijk de bereidheid om zich in die lokale verkiezingen te verdiepen juist verminderen. Of denk aan het mogelijk maken van briefstemmen. Goed voor de opkomst vermoedelijk, maar slecht voor het vertrouwen in het kiesproces (Sipma et al., 2021).

3. Geluiden uit vijf Haagse wijken

In dit hoofdstuk doen we verslag van het veldwerk: onze gesprekken in de verschillende Haagse wijken. Achtereenvolgens passeren impressies uit Bouwlust en Vrederust, Vogelwijk, Mariahoeve en Marlot, Geuzen- en Statenkwartier, en Laakkwartier en Spoorwijk. Aan de hand van ons veldwerk (straatgesprekken, diepte-interviews, groepsgesprekken) laten we zien wat bewoners en wijkprofessionals bezighoudt. We laten zien hoe zij het leven in hun wijk ervaren: welke thema's er volgens hen van belang zijn om hun kijk op het dagelijks leven ook daadwerkelijk te begrijpen. Tot slot laten we zien, waarom zij wel of niet stemmen, en wat er volgens hen nodig is om bewoners meer bij de gemeentepolitiek te betrekken.

3.1. Bouwlust en Vrederust: wijken van de wederopbouw

De Haagse wijk Bouwlust en Vrederust is een wijk in het zuidwesten van Den Haag. Zo'n wijk waarvan er velen zijn gebouwd in de nasleep van de wederopbouw na Wereldoorlog Twee. De wijk is tussen 1953 en 1967 voltooid. Ondanks het feit dat er verschillende architecten aan gewerkt hebben, is de architectuur in de wijk redelijk uniform: in die zin, dat die typisch naoorlogse architectuur van flatgebouwen van 'drie, vier verdiepingen hoog' op een flink aantal plekken in de wijk te vinden is. Meestal in een carré gebouwd, zodat er een gezamenlijke binnentuin of -plaats ontstaat. De woningdichtheid is – zeker voor die tijd – best hoog: de gemeentelijke eis was dat er meer dan 50 woningen per hectare zouden moeten worden opgeleverd. De eerste woningen in Bouwlust en Vrederust zijn uiteindelijk in 1956 opgeleverd. In 1960 is 70 procent van de wijk opgeleverd.⁶

Bouwlust en Vrederust telt 29.018 inwoners in 13.974 huishoudens. De gemiddelde leeftijd van de inwoners is ruim 38 jaar (tegenover gemiddeld 39,1 in Den Haag). Bijna driekwart van deze inwoners heeft een migratieachtergrond (dat is 57% in Den Haag). Het gemiddeld besteedbaar inkomen van de huishoudens is 34.400 euro (€44.300 in Den Haag) (Gemeente Den Haag, z.d. a). De opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 was in Bouwlust en Vrederust 29 procent; ruim onder het gemiddelde van 43 procent (Gemeente Den Haag, 2022b).

Op gebied van veiligheid scoort de wijk gemiddeld. Het aantal geweldsdelicten ligt net iets hoger dan gemiddeld in Den Haag (87 delicten per 100.000 inwoners tegenover 76). Het aantal overlastmeldingen is gemiddeld of net iets meer dan gemiddeld.

Wat betreft sociale leefbaarheid scoort de wijk lager dan gemiddeld, met een schaalscore Sociale Cohesie van 5,3 (ten opzichte van gemiddeld een 5,7 in Den Haag). Op het subonderdeel 'gezondheid en leefstijl' scoort de wijk zelfs aanzienlijk slechter dan gemiddeld. Zo is het aandeel personen van 19 jaar en ouder met een goede gezondheid slecht 67 procent, tegenover gemiddeld 75 procent in Den Haag.

De fysieke leefbaarheid scoort gemiddeld in Bouwlust/Vrederust, met gemiddelde tot hoger dan gemiddelde scores op gebied van milieu en duurzaamheid en een gemiddelde tot lager dan gemiddelde score op openbare ruimte en voorzieningen (Gemeente Den Haag, z.d. b).

⁶ Deze alinea ter introductie van de wijk is gebaseerd op eigen observaties van de onderzoekers, in combinatie met openbare bronnen over de wijk, zoals Wikipedia en Wonen in Den Haag. Datzelfde geldt voor de introducties bij de overige wijken.

De staat van de wijk

In grote delen van de wijk is er sprake van achterstallig onderhoud. In het eerste decennium van deze eeuw waren er al plannen om de woningen in de wijk te moderniseren. Maar, aldus een opbouwwerker: *'de financieel-economische crisis van 2008 heeft roet in het eten gegooid'*. Pas in 2021 wordt er weer werk van een mogelijke herstructurering gemaakt. En niet zo'n kleine ingreep ook: volgens nieuwsmedium Den Haag Centraal gaat het om *'de grootste stedenbouwkundige ingreep tot nu toe in Den Haag-Zuidwest. Woningcorporatie Staedion en bouwbedrijf Heijmans gaan aan de slag in de delen van Bouwlust en Vrederust die worden aangeduid als de 'Dreven', de 'Gaarden' en de 'Zichten', naar de kenmerkende achtervoegsels bij de straatnamen. In die gebieden, grofweg gelegen tussen de Hengelolaan en de Erasmusweg, staan 2.060 sociale-huurwoningen. Daarvan gaan er 1.778 tegen de grond. Ze worden vervangen door nieuwbouw'* (Den Haag Centraal, 2021). Dat voornemen zorgt voor onrust in de wijk, aldus datzelfde Den Haag Centraal.

Wethouder Martijn Balster (PvdA, wonen) stelt vast dat *'vrijwel alle woningen nu tegelijk aan zeer groot onderhoud toe zijn.'* Sterker nog: *'[...] zelfs dat biedt in een aantal gevallen geen oplossing meer. Bewoners klagen al jaren terecht over tocht, vocht en schimmel. Ook ontbreekt in de meeste hoogbouw een lift. Deze huizen zijn eigenlijk op, dat moeten we onder ogen zien'* (Den Haag Centraal, 2021).

Een wijk die alle fases doorlopen heeft

De wijk heeft feitelijk alle fases doorlopen die een gemiddelde jaren '50-wijk in Nederland doormaakt. Van oplossing voor de woningnood naar opvang van de eerste migrantenwerkers in Nederland. En anno nu, een wijk waar veel

sociale problematiek speelt. Het Haags Gemeentearchief laat Ronald van der Spiegel terugblikken op zijn jeugd: *'Ik ben in 1954 geboren aan de Zuidwal in de Schilderswijk. Mijn ouders woonden toen in bij mijn grootmoeder vanwege de woningnood.'* In 1957 krijgen zijn ouders een eigen woning toegewezen in Sterrenoord (Bouwlust): *'een driekamerwoning zodat mijn zusje en ik een kamer moesten delen'* (Haags Gemeentearchief, 2022). De buurt was zeer *'ons kent ons'*, aldus Van der Spiegel.

In de jaren '80 en '90 gaat de wijk hard achteruit, zo herinnert Van der Spiegel zich: *'In de jaren '80 stonden er bij mij in de straat drie drugspanen. [...] Oud en nieuw was ook altijd wel heftig'* (Haags Gemeentearchief, 2022).

Bewoners: 'de overheid doet maar wat (maar niet de dingen die nodig zijn)'

Het is een relatief koude dag; een waterig zonnetje schijnt. Deze respondent staat buiten te wachten bij de ingang van de supermarkt Lidl. Ze rookt. Kijkt om zich heen. Een woensdag in februari. De vrouw is klein van stuk, tanig. Een Haags accent klinkt door. Ze vertelt dat ze 76 jaar oud is. En dat ze al een belangrijk deel van haar leven in deze wijk woont.

'Ja, je wordt geleefd. Ze doen maar wat in Den Haag.' Alhoewel het woord *'daar'* niet in de zin wordt gebruikt, wordt *'Den Haag'* uitgesproken, alsof dat een andere planeet is. Ze maakt duidelijk dat het – in haar ogen – er in de wijk niet al te best aan toegaat.

Wanneer was het nog leuk in de wijk? Een korte stilte: *'Vroeger. Ja, toen was het leuk. Je kon de melk die door de melkboer werd gebracht'*

nog gewoon buiten laten staan. 'De onuitgesproken opmerking daarachter: 'dat hoef je nu natuurlijk niet meer te proberen.'

'Nu wordt er met messen gestoken in de wijk.' Ze verwijst naar een steekincident, dat een aantal weken eerder [een steekincident op 27 december] in de wijk nogal voor opschudding heeft gezorgd (Den Haag FM, 2023). Jongeren zijn elkaar te lijf gegaan. En er is met een mes gestoken. Een georganiseerde groep jongeren uit de wijk naast Bouwlust heeft naar aanleiding van de – in hun ogen eenzijdige – manier waarop politici erover spraken zelfs ingesproken bij de raadsvergadering.

'Je ken ze er ook niet uitgooien, die asielzoekers', verduidelijkt ze.

Om daarna over het leven van alledag te vertellen: *'het is ook allemaal zó duur!'* Rondkomen is lastig, zo maakt het gesprek duidelijk. Het leven van alledag *managen*, in de zin dat er eten is, dat de huur betaald kan worden, en dat de rekeningen betaald kunnen worden: dat is wat vooraan in het hoofd zit. Ze heeft al verteld, dat ze thuis met zijn vieren zijn. Naar de exacte gezinssamenstelling is het raden: woont ze in bij haar zoon of dochter? Of andersom?

'Nee, natuurlijk ga ik niet stemmen. Ik heb ze gelijk alle vier verscheurd.' Van 'de politiek' kan weinig heil worden verwacht. Als ze zou stemmen, dan zou ze op de PVV stemmen. *'Wilders. Die pakt de Marokkanen tenminste aan.'*

Al snel gaat het gesprek weer over de buurt. Over dat er weinig (meer) van deugt: *'Gassies van 15, 16: ze schelden je gewoon uit voor kankerhoer.'* Ze verduidelijkt: *'ik heb altijd een knuppel bij me, hoor!'* En: *'Molukkers, die hoor je niet!'* Ja, in de jaren zeventig: toen wel: *'met de kapingen'*. Maar nu, nu eisen mensen herstel-betalingen. *'Miljoenen! Voor iets dat 500 jaar geleden gebeurd is.'* Ze is even stil: *'waar gaat dat nog over?'* Nog een keer gaat het gesprek terug naar de veranderende buurt: *'je ken niemand meer, tegenwoordig.'*

Een tweede bewoner staat voor een 'alles voor mobiel-achtige' winkel in de buurt van de Lidl. Tenger. Hij draagt een zwarte, wat verwassen hoodie. Een zonnebril op zijn neus, terwijl er alleen een waterig zonnetje te bekennen is. De coating van zijn zonnebril heeft betere tijden gekend, want die heeft hier en daar losgelaten. Zijn ouders zijn Marokkaans. Hij is Nederlander. 32 jaar oud. Afgesmeerd, zit in de Wajong. Het gesprek opent van zijn kant met 'u' en 'mijnheer'. Pas na een tijdje wordt het 'je' en 'jij'.

Ook hij is van mening *'dat het niet goed gaat met de buurt.'* Hij heeft er lang gewoond, is er opgegroeid. Maar nog niet zo lang geleden naar de Schilderswijk verhuisd. Hij staat te wachten, omdat zijn dochtertje hier nog naar school gaat *'het is écht een goede school hier! [...]* *De Anne Frankschool, die is echt goed.'* Daarom is hij nog veel in de wijk. Maar: *'In de Schilderswijk, waar ik nu woon, is het echt beter.'* In de Schilderswijk wordt er nog wel een beetje op elkaar gelet, is er (meer) sociale binding.

Gaat hij stemmen? *'Natuurlijk niet! Natuurlijk ga ik niet stemmen. [...]* *Ja, dat heb ik wel gedaan. Een of... nee, twee keer. Dat moest van mijn ouders. Ze zaten zo aan mijn hoofd te zeuren.'* Om van het gezeur af te zijn, had hij gestemd. Maar nu, nee. Hij gaat niet stemmen.

Waarom niet? Nou, *'ze doen toch niets.'*

Hij zwijgt even. Dan: *'Weet u, mijnheer, het zijn mooipraters.'* Hij laat weer even een korte stilte vallen. *'Maar ze luisteren niet!'* Weer een korte stilte.

Dan schakelt hij over naar *'jij'*: *'begrijp je wat ik bedoel?'*

De afstand tussen hem en het bestuur van Nederland is groot: *'Rutte, ja, hij fietst. En hij geeft les aan zo'n school.'* Hij doet alsof hij net zoals wij is, zo lijkt hij te uit te leggen: *'maar zijn bankrekening, die is een Ferrari waard, begrijp je?'* Hij vertelt dat hij zelf voor 70 procent afgekeurd is en in de Wajong zit. Het zit in zijn armen. *'Ik kan er verhalen over vertellen...! [...] Maar ik wil echt graag werken.'* Binnenkort begint hij aan een opleiding: *'ik ga verkeersregelaar worden.'*

Het gesprek meandert weer terug naar het al dan niet stemmen. *'Als ik nu zou gaan stemmen, dan zou ik op Wilders stemmen.'* Hij checkt – onuitgesproken – of die opmerking aankomt. Hij legt uit: *'Wilders is tenminste hard. En duidelijk.'*

En wederom: ook voor hem is het dagelijks leven uitdagend: *'het wordt allemaal wel heel duur, hoor. Ik weet niet goed meer hoe ik rond moet komen.'* Hij geeft aan trots op Nederland te zijn. Zich ook echt Nederlander te voelen: *'thuis spreek ik Nederlands tegen mijn ouders. Nauwelijks Marokkaans.'*

Anekdotisch: hij staat te wachten naast een brommertje. Dat blijkt de brommer te zijn van de Haagse vrouw van 76. Die uitgebreid verteld heeft, dat Marokkanen niet deugen. En dat ze, als ze zou stemmen, Wilders zou stemmen. Dezelfde partij als waarop mijn gesprekspartner aangeeft te stemmen 'als hij zou stemmen.'

Juist op het moment dat hij me uitlegt, waarom hij dat zou overwegen, komt de Haagse vrouw haar brommer van het slot halen. Ze kijkt even naar mijn gesprekspartner. Ik herhaal op dat moment dat hij voor de PVV zou stemmen. En ik wijs naar de Haagse vrouw: 'zij vertelde me net precies hetzelfde.' Beiden zijn even verrast. Er ontstaat een kort gesprekje, waarin ze allebei benadrukken, dat de buurt 'vroeger' beter was.

Iedere groep koestert zijn eigen plek

Er is een Poolse supermarkt in de wijk. En niet zo'n kleintje ook: de winkel heeft de grootte van een binnenstedelijke Albert Heijn. Alles in het assortiment is Pools. Inclusief het brood en gebak. Bij een versafdeling is vlees en gevogelte te koop. Achter de toonbank lijkt nog iets van een echte, ouderwetse slagerij te zien. Verder: grote schappen met allerlei conserven, zakjes, etcetera. Waarbij opvalt dat de prijzen zonder meer stevig lijken. Een pot met iets dat als we op het etiket mogen afgaan, witte bonen bevat, kent een prijskaartje van 3,79 euro. Vrijwel alle producten, voor zover we kunnen zien, zijn zeker niet goedkoop. En dat in een wijk, waar de Lidl en Jumbo op loopafstand zit.

Er loopt een aantal klanten rond. Vrouwen met (kleine) kinderen. We spreken er een aantal aan. 'Mag ik u wat vragen?' Een vragende blik, en dan al heel snel in het Pools (vermoeden we), dat ze geen Nederlands spreken. Een enkeling antwoordt in het Engels, om dan gelijk daarna door te lopen. Zo bevragen we

drie, vier mensen. Nul respons. Achter de kassa is een tweetal jongere medewerkers te vinden. 'Ja, de zaak loopt goed. En ja, het assortiment is groot.' En, 'nee, geen tijd om ons even te woord te staan.' Buiten, naast de supermarkt op de parkeerflats van de naburige flats is een aantal auto's met Poolse nummerborden te zien.

Verderop in de wijk is een Turkse moskee te vinden. Een moskee die deel uit maakt van het sociale weefsel van de wijk, zo wist de opbouwwerker te vertellen. Buiten staat een tweetal mannen. Ergens tussen de 50 en de 60 jaar oud. Eentje staat te bellen. De ander kijkt om zich heen. In antwoord op de vraag of we namens de gemeente Den Haag een paar vragen mogen worden gesteld, klinkt al snel: 'Nee, ik ben moe. Ik heb net heel lang gelopen.' Hij zegt: 'Maar ga maar naar binnen! Ga maar naar binnen.'

In de hal blijft hij staan. Ook daar staat iemand te bellen. Vagelijk wijst hij naar een deur, en een ruimte. Door de ramen en de openstaande deur zit een groot aantal mannen aan lange tafels. Vooral veel oudere mannen. En een paar kinderen. Een groot deel is met elkaar in gesprek. Anderen lopen heen en weer en voeren gesprekken (al mobiel bellend). De man zwaait nogmaals met zijn hand richting de deur, naar die grote groep: 'vraag maar!' Mensen blijven met elkaar in gesprek. Niemand beweegt. Niemand maakt contact. In de hal staat nog iemand te wachten. Ook hij geeft met een snel handgebaar aan geen tijd te hebben voor een gesprek.

Veldwerk: stemmen als een sport, waaraan je wel of niet kan meedoen

Even voorbij de Lidl-supermarkt is er een serie fietsenrekken geplaatst. Een jongeman parkeert zijn fiets en zet de fiets op slot. In zijn oren zitten AirPods. De Pro-variant. Verzorgd kapsel. Hij is vakkenvuller in de supermarkt: 'mijn

dienst begint zo. 'Maar kort antwoorden lukt wel even. *Hoe het met de buurt gaat? Prima buurt, hoor ik.*' Hij woont elders, maar werkt hier in de supermarkt, legt hij uit.

'Of ik ga stemmen? Nee.'

Waarom niet? Hij is nog te jong, legt hij uit. Hij is 16 jaar: *'ja, ik word wel vaker veel ouder ingeschat.'* Dus hij mag nog niet stemmen. *'Maar nee, ik zou ook niet gaan stemmen.'* Op de vraag waarom niet, antwoordt hij: *'Dat betekent niets voor mij.'* Hij legt kort waarom het niets voor hem betekent: *'Ze doen niets.'*

Hij laat een heel korte stilte vallen, dan: *'Het interesseert me ook helemaal niets, wie er bovenaan staat.'*

Een opvallende metafoor. Politiek en stemmen is – dus – op die manier bezien vooral een soort wedstrijd: wie staat er bovenaan? Wie wint? Wie verliest? En net als bij – bijvoorbeeld – voetbal kan er maar één kampioen worden. Zo lijkt hij zijn beeldspraak te bedoelen. En als je toevallig van voetbal houdt, dan kijk je dus niet naar hockey. Politiek en stemmen als een afstandelijk theater, waar je wel of niet naar kan kijken.

'Maar nu begint mijn dienst.'

Veldwerk: armoede, het dagelijkse gevecht om het bestaan

Niet zo ver van het wijkcentrum vandaan ligt het buurtcentrum/vrijwilligerscentrum De Sterrenhoek. Een sleutelplek in de wijk. Gerund door vrijwilligers. Bij binnenkomst is er in de hal niemand te zien. Een kind speelt in een kantoortje. In het halletje gaat juist op dat moment een deur open. Op die deur staat 'Dura Vermeer'.

Een man en een vrouw stappen naar buiten. Beiden lijken van het type *'niet lullen, maar poetsen'*. Ze dragen allebei een vest, waarop groot de naam van het bouwbedrijf 'Dura Vermeer' te lezen valt. Bewust, zo blijkt later tijdens het gesprek. De man in kwestie (*'nee hoor, ik woon zelf in Amsterdam, maar ik werk hier wel veel!'*) is ongeveer 60 jaar. De vrouw lijkt iets jonger. Beiden zijn betrokken bij de renovatie van de wijk, waarmee de corporatie nu (eindelijk) een begin maakt. Dura Vermeer heeft een kamer ingericht in De Sterrenhoek, als uitvalsbasis om de wijk in te gaan. Beiden moeten *'achter de voordeur met mensen in gesprek gaan, over wat er gedaan wordt, en waar ze dus ook overlast van kunnen ervaren.'*

Hoe het met de wijk gaat? De wijk is aan een opknopbeurt toe, daarover zijn beiden het roerend eens. De vrouw: *'ik zat vanochtend hier buiten een sigaretje te roken. Loopt er gewoon een rat voorbij...'*. Midden in een woonwijk, wil ze maar zeggen.

Over de staat van de wijk, daarover is het oordeel kort en krachtig: *'dan kom je een woning binnen. En dan zie je eigenlijk in een oogopslag dat er in 28 jaar zo goed als niks aan onderhoud gedaan is. Maar je weet ook: er zijn wel huurverhogingen doorgevoerd.'*

De strategie om draagvlak te vergaren voor de herstructurering is kernachtig: *'wij beginnen nu met het uitvoeren van allerhande kleine reparaties. Eerlijk gezegd: die goodwill hebben we ook nodig.'* Dan vervolgt de man: *'ik doe met opzet mijn vest met Dura Vermeer aan. Dan is het maar meteen duidelijk dat ik niet van de gemeente of van de corporatie ben.'*

Hij vervolgt: *'Er is hier echt sprake van schrijnende gevallen. Je weet soms niet wat je aantreft. Het is hier echte armoede.'*

Er valt even een stilte, dan: *'Ik kwam laatst in een huis, daar was echt helemaal niks. Geen cv, niks. Daar hadden ze drie truien en broeken over elkaar aan.'*

Dura Vermeer is bezig met het afleggen van huisbezoeken. Om aan bewoners uit te leggen, wat er straks met de renovatie en herstructurering van de wijk staat te gebeuren: *'Dan maken we ook gelijk een lijst van kleine reparaties. Want soms zijn die al 5 jaar niet uitgevoerd. Met het argument dat er straks toch gerenoveerd gaat worden. Wij pakken dat soort zaken nu op.'* Hij wijst naar de hal waar we staan: *'Zie je dat?'* Er staan drie was-droogcombinaties. *'Die hebben we als Dura Vermeer neergezet. Zo komen we met mensen in de wijk in contact. Want sommigen hebben thuis geen wasmachine meer. Of kunnen 'm niet vervangen als die stuk gaat.'* Hij kijkt nog een keer rond. *'En zie je die stapels met manden?'* In een van de rekken liggen nog een paar hele broden. *'Toen ik vanochtend hier aankwam, lagen al die rekken vol. Nu is bijna alles weg.'*

'Ik heb heel veel in Amsterdam gewerkt. En veel gezien. Maar hier is het toch echte armoede.'

Perspectief: we moeten het samen doen!

Een kleine flat in Bouwlust. Niet ver van het buurtcentrum. Een man, leunend op een stok, gooit afval in een container. Baardje. Beetje moeilijk bewegend. Op de vraag of we hem even mogen lastigvallen, antwoordt hij in gebroken Nederlands: *'ik spreek niet zo goed Nederlands. Kom mee. Mijn vrouw spreekt beter Nederlands.'* We lopen naar zijn flat. Hij belt aan via de intercom. Een buzzer gaat af en de deur springt open. Moeizaam klimt de man de trap op. Bij zijn voordeur wacht hij even. Belt aan. Praat even door een kier van de deur. Na enkele momenten doet een vrouw met een hoofddoek open. En noodt ons binnen.

Man en vrouw zijn van middelbare leeftijd. Afkomstig uit respectievelijk Iran en Irak. Koerden. En sinds een jaar of tien woonachtig in Nederland. Tijdens het gesprek wordt duidelijk dat ze een studerende dochter hebben. De man is een aantal jaren geleden door een vrachtwagen aangereden. Lange tijd kon hij niet lopen. En zou dat volgens de doktoren ook niet meer kunnen. Toch loopt hij nu weer met een stok. De vrouw voert eigenlijk het woord. Ze vertelt dat ze Nederlandse les heeft gekregen van een vrouw in de wijk *'maar die is ermee gestopt.'* Of heeft *'moeten stoppen'*.

Als we kort hebben uitgelegd waarom we in de buurt aan het rondlopen zijn, en dat we geïnteresseerd zijn in waarom mensen al dan niet naar de stembus gaan, antwoordt de vrouw: *'Natuurlijk gaan we stemmen. Nederland is een heel goed land.'*

Met hun dochter hebben ze het erover gehad, waarop er gestemd zou moeten worden. De man vult aan: *'we zijn nu in Nederland. Hier is het goed. En samen is belangrijk.'*

Hij legt uit, dat als je aangevallen wordt [als land], dat je dan bereid moet zijn om te vechten. Dat democratie heel belangrijk is. Dat je dat zo afgepakt kan worden.

Perspectief van professionals: een wijk waar iedereen met zichzelf bezig is

Bij het opbouwwerk geven drie professionals hun kijk op de wijk. 'Bouwlust is een ruim opgezette, best wel groene, gemêleerde wijk. Maar ook wel een lastige wijk. Want veel van dat groen is "anoniem"' [de 'binnentuinen' waar een blinde plint op de begane grond al snel voor een gevoel van onveiligheid kan zorgen]. Een gemêleerde wijk van 'oude bewoners', van nieuwkomers, van MOE-landers (Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten). Veel verschillende nationaliteiten en achtergronden: 'er is relatief weinig sociale cohesie: mensen kennen elkaar bijna niet. Ze durven soms niet bij hun burens aan te bellen.' Het is ook een wijk met alcoholisme, verslaving, GGZ-problematiek, met drugsrunners. Ook dat kom je hier tegen, geven de professionals aan.

'Vroeger kenden ze wel iedereen, de [inmiddels oude] Nederlanders. Vroeger was het allemaal anders. De nieuwe bewoners hebben andere normen en waarden dan wij. Dat is wat je hoort. Ze voelen zich in het gedrang komen. Dat is wel hun waarheid.'

Mensen zijn in de wijk best op zichzelf. Er wordt op straat vooral van elkaar weggekeken. Niet of nauwelijks gegroet. 'Betrokkenheid van bewoners in de wijk is moeilijk. Daar wordt nog wel eens aan voorbijgegaan, zo van "niemand interesseert het". Maar dat is heel betrekkelijk. Er zijn veel mensen armoedig.

Veel armoede, schulden. Ze hebben heel andere dingen op hun agenda dan participeren in de wijk.'

'Er zijn veel verschillende groepen in de wijk. Zo is er een steekpartij geweest. Dat soort dingetjes. Rond oud en nieuw. En dan merk je dat de overheid daar gelijk op reageert, met "dat moeten we de kop indrukken". Terwijl, als je daar een diepere analyse op loslaat, dan merk je gelijk dat er veel meer speelt dan alleen een steekpartij, of jongeren die met drillrap bezig zijn. Dan zie je dat er veel en veel meer speelt.' Bij de steekpartij blijkt dat het om een jongetje gaat, uit een oorlogsgebied, 'die als statushouder drie maanden begeleid is, en daarna losgelaten. En die al tijden gepest werd. En dat zo probeerde op te lossen.'

Bewoners, professionals en hun verwachtingen

Onvrede is een belangrijke motivator om te stemmen. En net zo'n belangrijke reden om niet (meer) te stemmen. Instroom van (arbeids)migranten is al evenzeer een reden om te stemmen: op Hart voor Den Haag, bijvoorbeeld: 'die spreekt onze taal', zo horen professionals van bewoners. 'En die zal er paal en perk aan stellen.' Onvrede is evenzeer een reden om niet te stemmen, zo geven de professionals aan: 'of je nu door de kat of door de hond gebeten wordt. Ja... wat heeft het voor zin.'

'Bij de verkiezingen in 2022 waren er veel niet-stemmers. Ook veel Groep De Mos. En DENK. Dit gebouw diende als stembureau. Het was hier ook wel rustig. [Lachend:] Er stonden geen rijen voor de deur, zullen we maar zeggen.'

Maar ook het niet openen van de post draagt bij aan niet-stemmen: *'Aardig wat mensen openen hun post bijna niet. Ze zijn blij als ze de dag doorkomen.'*

Bewoners en professionals zijn het in één opzicht zeker met elkaar eens: het dagelijks leven in Bouwlust vergt veel van eenieder. Rondkomen, je kostje bij elkaar halen, de stijgende energieprijzen, dat zit vooraan in het hoofd. Al het ere is of lijkt bijzaak. Zoals Berthold Brecht al zo goed wist: *Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral.*

INTERMEZZO – ARBEIDSMIGRANTEN UIT OOST-EUROPA

Het aantal arbeidsmigranten uit Oost-Europa dat in Den Haag woont is de afgelopen twintig jaar sterk toegenomen. Volgens onderzoeksbureau Decisio werken er zo'n 64.000 arbeidsmigranten in de regio Haaglanden, van wie er rond de 36.000 ook in de regio wonen, de meesten in Den Haag (Stiemer, 2022). Zo'n 40.000 inwoners van Den Haag hebben een Oost-Europese achtergrond. Dat zijn niet allemaal arbeidsmigranten, maar de cijfers geven wel een indicatie van in welke delen van de stad relatief veel arbeidsmigranten uit Oost-Europa wonen. De top drie van stadsdelen met veel Oost-Europese migranten is: Escamp (zo'n 13.000), Laak (zo'n 7.600) en Centrum (rond de 7.400) (Gemeente Den Haag, 2022a). De meeste arbeidsmigranten komen uit Polen, maar vooral het aantal Roemenen en Bulgaren neemt toe (Stiemer, 2022).

In dit onderzoek hebben we in twee wijken met veel arbeidsmigranten straatgesprekken en diepte-interviews gevoerd: in Bouwlust en Vrederust (Escamp) en Laakkwartier en Spoorwijk (Laak). In die gesprekken kwam de doelgroep arbeidsmigranten regelmatig terug als verklaring voor de lage opkomst in de wijk. Zo noemde een bewoner van Laakkwartier en Spoorwijk

arbeidsmigranten '*passanten*', van wie een deel ongeregistreerd is, maar ook degenen die officieel ingeschreven staan '*stemmen grotendeels niet*', omdat ze '*helemaal geen belang bij stemmen*' hebben (man, aangesloten bij bewonersinitiatief, Laakkwartier en Spoorwijk).

Arbeidsmigranten hebben weinig binding met hun omgeving, en hebben geen belang bij stemmen. Kloppen deze aannames? Hierover hebben we gesproken met diverse vertegenwoordigers van arbeidsmigranten. Ook hebben we korte gesprekken gevoerd met arbeidsmigranten zelf, over de vraag of zij hebben gestemd bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022, en waarom wel of niet.

Populatie arbeidsmigranten is veranderd

Een welzijnswerker die zich inzet voor Oost-Europese migranten in Den Haag en zelf in Polen is geboren, ziet een verschil tussen de Polen die vijftien, twintig jaar geleden naar Nederland zijn gekomen, en degenen die hier de laatste jaren zijn komen wonen. '*De Poolse migrant van vandaag de dag is jonger en minder hoog opgeleid ten opzichte van de Poolse migrant van voorheen*', zegt zij. Deze jongeren van in de twintig zijn volgens haar, net als veel jongeren in Polen, niet geïnteresseerd in politiek. Tijdens de straatgesprekken met enkele arbeidsmigranten, komen we antipathie richting de politiek overigens ook tegen onder bewoners die tot de eerdere generatie arbeidsmigranten behoren. Zo zegt een Poolse man van rond de 40 die 17 jaar in Nederland woont: '*Ik heb niks met politiek*'. Hij houdt zich er bewust afzijdig van, omdat hij het een '*raar spel*' vindt.

Politiek komt niet voor hen op

Verschuillende vertegenwoordigers beamen dat ook Oost-Europese migranten die hier al langer wonen vaak weinig interesse hebben in politiek. Dit heeft er volgens hen mee te maken dat politieke partijen niet voor hun belang

opkomen. *'Ze voelen zich niet aangesproken'*, zegt Malgorzata Bos-Karczewska, hoofdredacteur van de website Polonia.nl (een Poolstalige website gericht op Polen in Nederland). Een medewerker van een mobiel informatiepunt dat op verschillende locaties in Den Haag staat om vragen van arbeidsmigranten te beantwoorden, noemt daarnaast dat je zonder Nederlands paspoort niet bij de *'grote verkiezingen'* mag stemmen, *'waar het echt om gaat'*. Niet voor de Tweede Kamer, wel voor de gemeente. Niet voor de Provinciale Staten, wel voor de waterschappen. Zij vindt dit zelf, als Poolse zonder Nederlands paspoort, jammer.

Gevoel van tijdelijkheid, ook als je hier al jaren woont

Een medewerker van het mobiel informatiepunt ziet dat veel arbeidsmigranten bezig zijn met het hier en nu. *'De meeste vragen die we van mensen krijgen gaan over het "ik".'* Ze legt uit: over problemen die mensen hebben met hun huurbaas, de uitzendorganisatie, of de huisarts. Aan de andere kant zijn veel arbeidsmigranten bezig met later. Ze zien hun verblijf in Den Haag als tijdelijk. *'Taalles is niet belangrijk voor hen, mensen hebben geen behoefte aan een sociaal leven hier. Veel mensen denken dat ze hier maar tijdelijk zijn, ze bouwen niets op, ook al zijn ze er al tien jaar.'*

Gerichtheid op het eigen leven 'hier' en de toekomst 'daar', kwam ook terug de gesprekken met arbeidsmigranten die we voerden tijdens het meelopen met medewerkers van het mobiele informatiepunt (een bus die zes dagen per week op een andere locatie staat, dit keer voor een Poolse supermarkt; de medewerkers tolkten voor ons). Zo zei een man met een Slowaakse achtergrond van rond de 40: *'Ik werk hier alleen'*. Hij wilde er verder niets over kwijt. Een Poolse man van rond de 60, die 7 jaar in Nederland woont, geeft aan dat hij niet in Nederland was tijdens de gemeenteraadsverkiezingen. Anders had hij misschien wel gestemd, zegt hij. Maar hij zegt ook dat hij eigenlijk niet in politiek geïnteresseerd is, en dat hij niet weet op wie hij zou moeten

stemmen. Bovendien zit hij tegen zijn pensioen aan en denkt hij aan terugkeer naar Polen.

'It takes two to tango'

Het beeld van arbeidsmigranten als passanten met weinig binding met de stad waarin zij wonen, klopt grotendeels met de verhalen van vertegenwoordigers en arbeidsmigranten zelf. Daarnaast komt een afkeer van politiek naar voren, zowel in het herkomstland als in Nederland. En waar er wel enige interesse is voor politiek, is er onduidelijkheid over wie je dan zou moeten stemmen, omdat de belangen van arbeidsmigranten niet (herkenbaar) vertegenwoordigd worden.

Malgorzata Bos-Karczewska houdt zich al jaren bezig met de positie van Poolse arbeidsmigranten in Nederland, onder andere in Den Haag. Ze benadrukt dat de ervaren afstand tot de lokale politiek in Nederland niet alleen te verklaren is vanuit de houding van arbeidsmigranten zelf: *'It takes two to tango, problemen liggen aan beide kanten.'* De lokale politiek is niet geïnteresseerd in deze groep kiezers en bouwt volgens haar geen bruggen naar arbeidsmigranten: *'Ze [politici] hebben geen "offerte", geen "proposal" voor de Poolse kiezers hier, terwijl deze mensen zo veel specifieke problemen ervaren.'* Arbeidsmigranten worden in het diepe gegooid, ze weten volgens Bos-Karczewska vaak niet wat hun rechten en plichten hier zijn, want burgerschap in Polen heeft een andere inhoud dan in Nederland. Nu, met initiatieven zoals het lokaal informatiepunt, wordt er toenadering gezocht, maar dat is lang niet gebeurd. Bos-Karczewska pleit voor gedragsverandering aan beide kanten. *'Het leren van de taal is belangrijk, laat migranten zien welk concreet belang en voordeel zij daarbij hebben, bijvoorbeeld voor hun carrière. En de gemeente moet inzien dat connecties leggen met arbeidsmigranten om hen te begrijpen, hun behoeftes beter te leren kennen, van belang is voor de samenhang in de stad.'* Sleutelfiguren afkomstig uit de groepen zelf, *civil society* organisaties en initiatieven zoals het informatiepunt kunnen hier volgens haar een belangrijke bijdrage aan leveren.

3.2. Vogelwijk: een geliefde Haagse woonwijk

De naoorlogse Vogelwijk is een geliefde woonwijk in Den Haag en maakt deel uit van het stadsdeel Segbroek. De wijk werd tussen 1910 en 1960 aangelegd in de voormalige Segbroekpolder en heette vroeger Tuinwijk Houtrust. Een wijk waar losstaande villa's en hoogwaardige bakstenen jaren '30 huizenblokken te vinden zijn. Licht, groen. Via de Laan van Poot loop je in een oogwenk door het duin naar het Noordzeestrand. Het oudste deel heeft nog bijna dorpse kenmerken. Dit wordt misschien wel het meest belichaamd door de enige middenstander die in de wijk is overgebleven: bakkerij Driessen.

De staat van de wijk: ruim opgezet, groen, scholen en sport

De Vogelwijk is een langgerekte wijk, die eigenlijk niet meer dan een strook van zo'n 2,5 kilometer lang beslaat. De wijk wordt begrensd door de Houtrustweg in het noordoosten, de Sportlaan in het zuidoosten, de Savornin Lohmanlaan in het zuidwesten en de Westduinen in het noordwesten. De wijk is ruim opgezet, er is veel groen, er zijn plantsoenen en bankjes. Het is daarom niet gek dat jong en oud er graag vertoeft. De meeste bewoners wonen er niet alleen al lang, het betreft ook vooral autochtone, hoogopgeleide, zelfredzame mensen. Ander saillant detail: slechts 10 procent van de gebouwde omgeving

Het inwoneraantal van de Vogelwijk is 5.466, met 2.095 huishoudens. 40,5 procent van de inwoners woont samen met kinderen (twee keer zoveel als gemiddeld in Den Haag). De inwoners zijn gemiddeld 41,6 jaar oud (tegenover 39,1 jaar in Den Haag). 28,1 procent van de inwoners heeft een migratieachtergrond, wat twee keer zo weinig is als gemiddeld in Den Haag. Het besteedbaar huishoudelijk inkomen is twee keer zoveel als gemiddeld in Den Haag (90.000 euro tegenover 44.300 euro). Met een gemiddelde WOZ-waarde van 794.147 euro is de Vogelwijk dan ook een van de duurste wijken van Den Haag, waar de gemiddelde WOZ-waarde €319.943 is (Gemeente Den Haag, z.d. a). In de Vogelwijk lag de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen met 77 procent flink boven het gemeentelijke gemiddelde van 43 procent (Gemeente Den Haag, 2022).

Op gebied van veiligheid scoort de wijk gemiddeld. Het criminaliteitsniveau scoort hierbij hoger dan gemiddeld (met onder andere veel diefstal). Wat betreft overlast wordt er veel overlast gemeld van jongeren, maar is de overlast op andere gebieden lager dan gemiddeld.

De sociale leefbaarheid wordt (veel) hoger gescoord dan gemiddeld. De schaaftscore Sociale Cohesie is 6,3 (gemiddeld 5,7 in Den Haag). De wijk scoort met name uitzonderlijk hoog op het subonderdeel 'gezondheid en leefstijl'.

De fysieke leefbaarheid levert verschillende scores op en daarmee een gemiddelde score. Zo is het aantal meldingen van verloedering minder dan gemiddeld, maar is de afstand tot voorzieningen gemiddeld groter (Gemeente Den Haag, z.d. b).

bestaat uit huurwoningen. Een handjevol inwoners heeft een migratieachtergrond, is arbeidsmigrant of expat.

Een klein deel van de wijk bestaat uit duplexwoningen: in 1944 ontruimden de Duitse bezetters de wijk vanwege de aanleg van de Atlantikwall, de 5.000

kilometer lange verdedigingslinie die van Noorwegen tot Zuid-Frankrijk liep. Ook braken de Duitse bezetters in die periode enkele straten in de wijk af. Na de oorlog zijn op deze plek – tijdelijk was het idee – duplexwoningen gebouwd om snel in de naoorlogse woningnood te voorzien. Het idee was om die te vervangen door andere woningen, maar dat is nooit gebeurd. Op 14 februari 2022 kreeg dit deel van de wijk de status van gemeentelijk beschermd stadsgezicht.

De Vogelwijk heeft zes basisscholen, twee middelbare scholen en twee scholen voor speciaal onderwijs. Er staan dus relatief veel scholen, terwijl er qua leeftijdsopbouw meer ouderen dan gezinnen in de wijk wonen. De basisscholen staan soms naast of in elk geval dicht bij elkaar. Er zijn veel sportverenigingen, zoals voetbalvereniging Duindorp. Ook die trekt veel bezoekers uit andere wijken. Discotheek Westwood aan de Laan van Poot 7, een van de oudste discotheken van Nederland, trekt ieder weekeinde veel jongeren van buiten de wijk. De winkels zijn in de afgelopen jaren een voor een uit de wijk verdwenen.

Volgens de hoofdredacteur van de wijkkrant van de wijkvereniging komt dit vooral door de concurrentie van de supermarkten:

'Twintig jaar geleden zaten hier op het pleintje (Mezenplein) nog een groenteboer, drogist, slager, bakker, schoenmaker en kapper. Nu is alleen de bakker nog over. En daarvoor zaten er in de hele wijk nog twintig winkels. Dat heeft wel de levendigheid uit de wijk gehaald.'

De 'overgebleven middenstander' bakkerij Driessen trekt vooral wijkbewoners en neemt daardoor een belangrijke positie in de wijk in.

Wat houdt wijkbewoners bezig?

Er zijn geen welzijnsorganisaties in de wijk zelf gevestigd. Wel is er een welzijnsorganisatie actief in de wijk. De wijkvereniging heeft 1.750 (betalende) leden tussen de 40 en 80 jaar, maar geen eigen wijkgebouw. Er is sowieso geen buurthuis in de wijk. Daar is wel behoefte aan, laten professionals en wijkbewoners weten. Koffieochtenden vinden nu vaak plaats in sportkantines, en vergaderingen in gymzalen van scholen.

Als mogelijke optie wordt de Appelloods aan de Laan van Poot 97 genoemd. Een oud brak gebouw met historische waarde, een van de weinige gebouwen die door de Duitsers is neergezet en de oorlog heeft overleefd. De voorzitter van de wijkvereniging denkt erover om er met behulp van *crowdfunding* een wijkgebouw van te maken. Niet iedereen is lid van de wijkvereniging, maar de Vogelwijk kenmerkt zich volgens de voorzitter door saamhorigheid. *'Als je iets organiseert is de animo overweldigend.'*

Ook sport maakt deel uit van de kleuring van de wijk. Tot 2002 waren er de Houtrusthalen gevestigd: een sportcomplex uit 1937 dat ook vaak als concertruimte werd gebruikt. Sinds 1938 is aan de Laan van Poot ook een grote atletiekbaan te vinden. Daar willen 28 verschillende sportverenigingen een groot sportcentrum van in totaal 16.000 m² aan de rand van de duinen bouwen en dat levert volgens omwonenden alleen maar verkeersproblemen op. Het ligt stil vanwege het vele protest van de omwonenden.

Een ander punt van zorg is de herontwikkeling van het 13 jaar leegstaande Rode Kruisziekenhuis (locatie Sportlaan). Dit is een geschikte locatie voor woningbouw, maar het gebouw staat al jaren leeg. *'Daar zou wat mee gedaan moeten worden,'* aldus de voorzitter van de wijkvereniging. In het daarnaast gelegen Julianaziekenhuis worden nu dak- en thuislozen opgevangen:

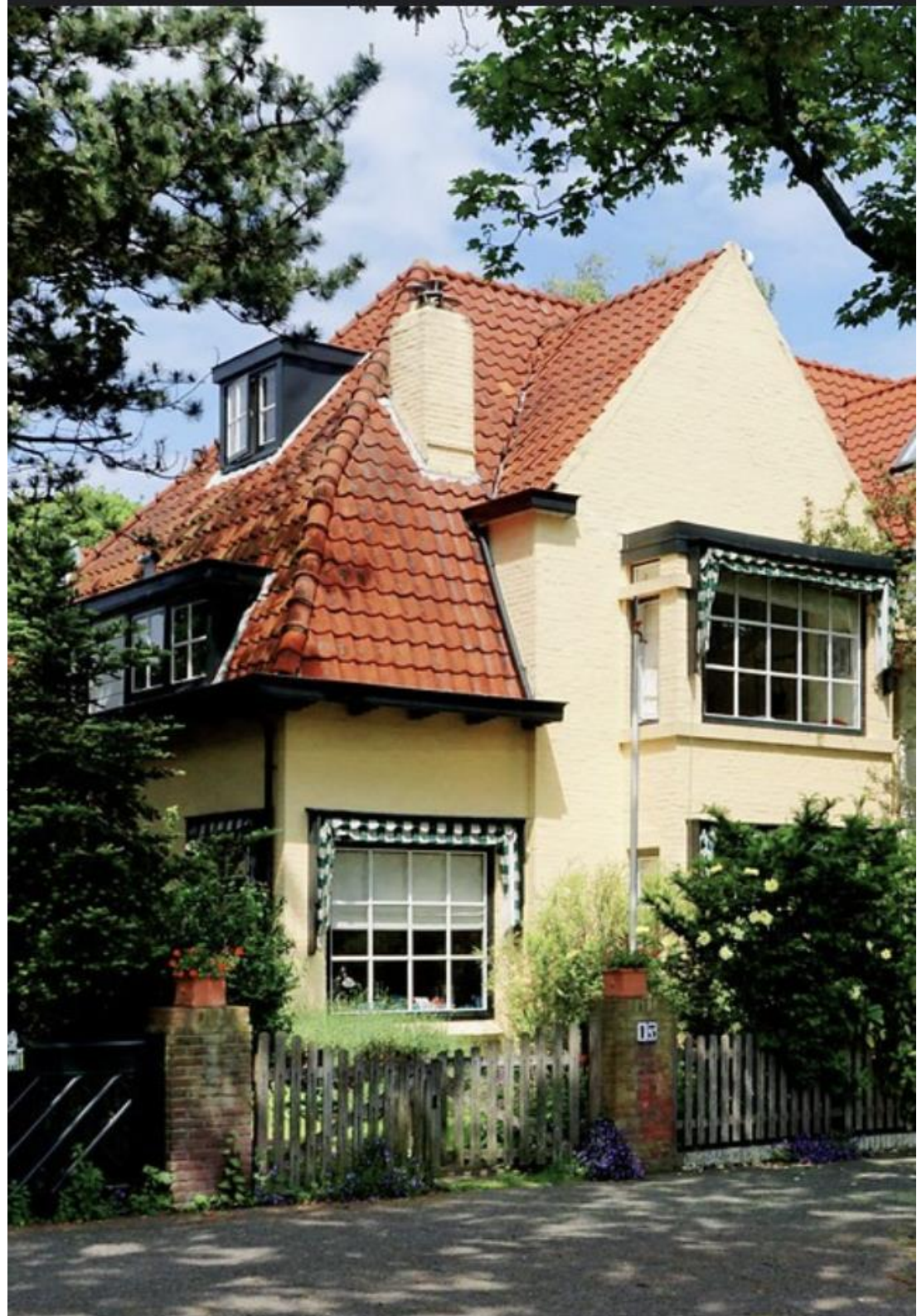
'Dat heeft de gemeente besloten, maar daar hebben we als wijk geen problemen mee.'

Parkeeroverlast is een van de grotere thema's van de wijk. Dat blijkt uit gesprekken met professionals en bewoners. Vanaf 6 uur 's avonds stroomt de wijk langzaam vol met auto's, ook uit de aanpalende wijken. De invoering van betaald parkeren (per 1 april 2023) zou daaraan wat veranderen. Een witte vrouw van 72, die een kruk gebruikt omdat ze moeilijk loopt, denkt dat betaald parkeren niet veel oplost.

'Ik kan nu al geen invalideparkeerplaats vinden. Ik zet de auto maar daar waar het kan en riskeer de bekeuring. Ik kan niet al te ver lopen.'

Ze meldt verder de petitie voor betaald parkeren. *'Laatst stond er drie maanden een camper voor iemands deur – dat hebben we bij de politie gemeld. Bleek die camper van mensen van Westeinde te zijn. Die stonden hier omdat het gratis was.'*

Ze is het ermee eens dat er betaald parkeren komt, maar ziet dit ook als *'melkkoe van de gemeente'*. Anderen ervaren geen parkeerprobleem en zien de

'Daar dendert een bus doorheen, is geen fietspad aanwezig en mogen aan beide kanten auto's parkeren. Er wordt al vijftien jaar over geklaagd, de verkeerscommissie van de Vogelwijk heeft er met de stadsdeelraad over gesproken, maar er wordt niets aan gedaan en dat is wat de mensen frustriert.' En: 'Als er echt iets speelt in een wijk en mensen daarover klagen, zou je toch als gemeente daar gehoor aan moeten geven of op reageren!'

Ook het openbaar vervoer moet het ontgelden. De vrouw stelt dat de tram door de straat wel mag worden opgeheven: *'Er zit nooit iemand in die tram, maar hij rijdt wel keihard door de wijk.'* Ze woont aan de weg met de tram en er zijn door het harde rijden van de tram scheuren in de muur van haar huis ontstaan. Er is iemand van het vervoersbedrijf langs geweest om de schade op te nemen. *'Die gaf toe dat het door de tram kon komen.'* De buurt komt nu in actie met posters. Ze vindt bovendien dat gemeenteraadsleden weinig voor de wijk opkomen. *'Ze zijn totaal onzichtbaar.'*

Stemmen en meedoen in de wijk

De Vogelwijk kende vergeleken met andere Haagse wijken een zeer hoge opkomst tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 (77%). Volgens de geïnterviewde professionals komt dit vooral doordat er relatief veel hoogopgeleide mensen in de wijk wonen die ook meer geïnteresseerd in de politiek zijn en daarom hun stem laten horen. Ook wonen er relatief veel ouderen, die nog opgevoed zijn met het idee *'dat stemmen erbij hoort'*. De groep niet-stemmers bestaat volgens de professionals vooral uit inwoners met een migratieachtergrond (expats en arbeidsmigranten). In de ogen van professionals zijn deze inwoners minder geïnteresseerd in de lokale politiek of weten ze er weinig vanaf.

De straatinterviews leveren eenzelfde beeld op. De meeste bewoners met wie we spreken, geven aan gewend te zijn om te gaan stemmen: *'traditie'*. Zowel bij de gemeenteverkiezingen, landelijke verkiezingen en de provinciale verkiezingen. Een man, 49 jaar, woont 7 jaar in de wijk, werkt als aannemer, stemt altijd. Hij legt uit waarom:

'Het is de enige manier om invloed te hebben op wat je belangrijk vindt. Anders word je niet vertegenwoordigd.' En: *'Ik vind het belangrijk om mee te bepalen hoe het land, mijn stad, gerund wordt.'*

Een interessant detail is het gebruik van het woord 'gerund': dat is taalgebruik dat wellicht een wat meer *managerial* perspectief verraadt. Hij voelt wel binding met de wijk, maar zijn vrouw nog meer: *'Die is hier geboren en geworteld.'* In zijn ogen kent de wijk eigenlijk geen problemen: *'Als ze er al zijn, zijn het luxeproblemen.'*

Ook andere gesprekspartners stemmen altijd: omdat ze van huis uit hebben meegekregen dat stemmen en je stem laten horen belangrijk is. Van de 21 geïnterviewden op straat, hebben er maar drie niet gestemd tijdens de gemeenteraadsverkiezingen. Een van deze niet-stemmers is een jonge arbeidsmigrant. Zij zegt niets te weten over de gemeentelijke verkiezingen. Als ze meer informatie zou krijgen over het hoe en waarom, zou ze overwegen om wel te gaan stemmen.

De andere twee gaven aan juist *'erg teleurgesteld'* te zijn in de politiek en daarom niet gestemd te hebben en *'geen tijd'* te hebben voor de verkiezingen. Een van de geïnterviewde mensen die wel gestemd heeft, zegt dat een volgende keer niet meer te doen. Deze witte vrouw van 68 jaar heeft altijd uit

gewoonte gestemd, maar is nu door oneerlijke politici teleurgesteld in de politiek.

De meeste politici zijn volgens haar 'ijdele mensen'. Ze concludeert: *'Het heeft geen zin meer om te stemmen.'*

De opkomst onder de kiesgerechtigde expats en arbeidsmigranten in de wijk is juist laag, constateert ook de wijkvereniging (zie intermezzo's over beide groepen). De vereniging wil daar – in goed overleg met de gemeente – wat aan doen door hen bijvoorbeeld meer bij het verenigingsleven in de wijk betrekken en zo dus meer te interesseren voor hun omgeving.

Bewoners, professionals en hun verwachtingen

Zowel bewoners als professionals doen aanbevelingen om de betrokkenheid van bewoners in het algemeen bij de wijk en de politiek te vergroten en daardoor ook de opkomst bij verkiezingen te verhogen. Professionals wijzen erop dat er soms vanuit de gemeente al snel bij een zelfredzame wijk wordt gedacht dat zichtbaarheid minder belangrijk is.

'We gaan er maar vanuit dat alles in de Vogelwijk goed verloopt, maar dat betekent niet dat we daarom ook maar niets voor die wijk moeten doen. Ook al is de druk ergens anders groter, we moeten ook in een zelfredzame wijk als Vogelwijk voeten aan de grond hebben. Laten we een wijk in zijn kracht zetten, dus ook gehoor geven aan wensen die er onder de bewoners leven.'

Velen wijzen erop dat het vertrouwen in de overheid over het algemeen kleiner wordt en de afstand tussen burger en overheid zowel landelijk als lokaal groter, ook in de Vogelwijk. *'Die afstand zorgt dat er weinig vertrouwen is, weinig commitment en geen dialoog.'* En: *'Als je de overheid niet vertrouwt, ga je zeker niet stemmen.'*

3.3. Mariahoeve en Marlot: dorp(s) in de stad

Mariahoeve is een groene, ruim opgezette jaren '60 wijk aan de rand van Den Haag. Met parkjes en veel afwisseling in woningtypen: doorzon-eengezinswoningen, typerende lage flats van 4 woonlagen en ook – inmiddels – hoge flats van 12 woonlagen. Het vele groen in de wijk zorgt voor een ontspannen sfeer. De wijk Marlot is een van de meest chique wijken van Den Haag: met grote villa's, twee-onder-een-kap woningen en een aantal luxe appartementen, die veelal in de stijl van de Nieuwe Haagse School zijn gebouwd. De groene voortuinen, ruime straten en architectonische eenheid zorgt voor dat typische gevoel van 'een dorp in de stad'.

De staat van de wijk: groen, chique en rust

In het overdekte winkelcentrum Mariahoeve vind je de spreekwoordelijke Albert Heijn, Blokker, Action en Hoogvliet: winkels voor de dagelijkse boodschappen. Ook de leefkwaliteit rond de wijken is hoog: het Haagse Bos en het park Marlot is om de hoek. Meanderende paden, oude bomen, een enkel bruggetje. Het park Clingendael ligt dichtbij.

In Mariahoeve en Marlot wonen 15.369 inwoners in 8.749 huishoudens. Gemiddeld zijn deze inwoners 42,7 jaar oud, tegenover gemiddeld 39,1 jaar in Den Haag. Zo'n 55,8 procent van de inwoners heeft een migratieachtergrond, net iets onder het Haagse gemiddelde van 57 procent. Het gemiddeld besteedbaar inkomen per huishouden is met 37.800 euro lager dan het gemiddelde van €44.300 in Den Haag (Gemeente Den Haag, z.d. a).

Mariahoeve en Marlot zijn heel verschillende sub-wijken. In cijfers is er een stevig verschil in WOZ-waarde tussen Mariahoeve en Marlot. In Marlot is de gemiddelde WOZ-waarde van eengezinswoningen € 771.057 en van appartementen € 268.757 (prijsspeil 2015). Daarmee behoort dit deel van de wijk tot een van de duurste wijken van Den Haag. Voor de buurten in Mariahoeve loopt de gemiddelde WOZ-waarde van eengezinswoningen uiteen van € 196.388 tot € 312.962 en van appartementen van € 88.455 tot € 100.363 (prijsspeil 2015) (Wonen in Den Haag, z.d.).

De opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen lag in Mariahoeve en Marlot met 37,4 procent onder het Haagse gemiddelde van 43 procent (Gemeente Den Haag, 2022). Er zijn geen percentages per sub-wijk beschikbaar.

De scores op gebied van veiligheid zijn vergelijkbaar met het gemiddelde van Den Haag. Alleen het aantal overlastmeldingen over de jeugd is lager dan gemiddeld (44 per 10.000 inwoners tegenover gemiddeld 120).

De sociale leefbaarheid scoort gemiddeld, met een schaa score Sociale Cohesie van 5,9 (5,7 in Den Haag). Op het subonderdeel 'gezondheid en leefstijl' scoort de wijk iets (maar minimaal) slechter dan gemiddeld.

De fysieke leefbaarheid in Mariahoeve en Marlot heeft een gemiddelde score, maar op gebied van milieu en duurzaamheid scoort het beter dan gemiddeld (Gemeente Den Haag, z.d. b).

Veldwerk: nette, groene wijk met verschillen

Meerdere wijkbewoners geven aan dat ze tevreden zijn over de wijk. Bewoners benoemen daarbij het rustige karakter van de wijk en het aanwezige groen. In het winkelcentrum spreken we een man met een Irakese achtergrond. Hij werkt als tolk en vertelt dat hij sinds 2007 Nederlander is. Hij is tevreden over de wijk. Hij ziet dat er extra groen wordt aangelegd. Hij benoemt bovendien dat hij het een veilige wijk vindt.

Voor een supermarkt in De Landen raken we in gesprek met een koppel van ergens in de dertig. Ze spreken geen Nederlands. Ze zijn pas vanuit Transvaal naar Mariahoeve verhuisd. Over de wijk is het oordeel eensluidend. Zo vertelt de vrouw: *'It is quiet and secure. Good for raising a baby. Before we were in Transvaal. There, it is dangerous.'* Een gemeenteprofessional die we spreken in het stadsdeelkantoor in Mariahoeve schetst een vergelijkbaar beeld over de wijk, maar geeft ook aan dat er zowel verschillen tussen als binnen Mariahoeve en Marlot zijn:

'Het is een rustige, groene, mooie wijk. Dat zie je ook als je hier rondloopt. Op basis van de cijfers valt de wijk best mee. Maar ook omdat Marlot onderdeel is van de wijk. Marlot is een goede wijk, die een heel groot contrast met een deel van Mariahoeve vormt. De Landen komt wat slechter uit de cijfers.'

Perspectief: problemen achter de voordeur, voorzieningen verdwijnen

Alhoewel Mariahoeve op het eerste gezicht oogt als een nette en rustige wijk, spelen achter de voordeur volgens enkele professionals wel degelijk problemen. Een professional, een vrouw van begin vijftig, van Iraanse afkomst

die betrokken is bij een podium voor kunst en cultuur in de wijk en van daaruit een politieke talkshow organiseert, vertelt: *'Het valt niet op in het straatbeeld dat Mariahoeve ook echt wel problemen kent. Er gebeurt veel achter gesloten deuren.'*

In een wijkcentrum in Mariahoeve spreken we met een jongerenwerker. Als we hem vragen wat er speelt in de wijk, zegt hij:

'Armoede is echt een probleem. Alles wordt steeds duurder en mensen geven de politiek de schuld.'

In verschillende gesprekken die we voeren in Mariahoeve komt ter sprake dat er weinig voorzieningen aanwezig zijn in de wijk. En dat er bovendien voorzieningen die er nu nog zijn verdwijnen. Met name oudere bewoners lijken hier last van te hebben. De professional van het podium voor kunst en cultuur geeft aan:

'Er zijn weinig plekken om samen te komen in de wijk. Je hebt alleen het wijkcentrum en het winkelcentrum.'

Op een vrijdagochtend sluiten we aan bij een koffieochtend in een buurthuis in De Landen. Zo'n tien oudere wijkbewoners drinken er koffie samen en eten cupcakes. Het blijkt dat een van de tien jarig is. Een oudere vrouw vertelt:

'Het stadsdeelkantoor, daar kan je niet meer naartoe als bewoner. Dan word je naar de Leyweg gestuurd! Andere kant van de stad. Er wonen hier oudere mensen...' Een andere bewoner voegt eraan toe: 'Pinautomaten zijn ook weggehaald. Oudere mensen zijn echt de dupe hier. Oudere mensen moeten helemaal naar het winkelcentrum om te pinnen'.

Perspectief: stemmen is te ingewikkeld

Bij een supermarkt in Mariahoeve loopt een man van halverwege de dertig met zijn moeder, een oudere vrouw met stralende ogen, aan zijn arm. Ze hebben beiden niet gestemd. Te ingewikkeld, vertelt de man:

'Er zijn zoveel partijen. Het vergt veel inspanning om je erin te verdiepen. Het is een hele klus om uit te zoeken op wie je moet stemmen. Terwijl iedereen z'n dagelijkse uitdagingen heeft. En de reward is nihil. Je ziet er eigenlijk weinig effect van.'

Na het gesprek lopen de twee een buurman tegen het lijf. Ze beginnen gelijk een geanimeerd gesprek in het Perzisch.

Een mix van argumenten, die we ook op andere plekken in de Haagse wijken hebben opgepikt. Ingewikkeld, inspannend. Het gebruik van het woord *reward* is opmerkelijk: blijkbaar kan je stemmen ook zien als een wedstrijd, of een *game*: waarin iets te winnen is. En waar inspanning ook daadwerkelijk beloond kan (en misschien wel moet) worden.

Bij een basisschool staat een jonge moeder te wachten op haar kind. Ze spreekt niet zo goed Nederlands, maar gaat wel graag met ons in gesprek. Ook zij heeft niet gestemd, waarbij ze ook al aangeeft dat ze 'het stemmen' eigenlijk ingewikkeld vindt. Ze vertelt dat het de eerste keer geweest zou zijn, dat ze mocht stemmen. Ze had weliswaar een stempas gekregen, maar het was haar niet duidelijk hoe en waar ze moest stemmen. En ze vond het te ingewikkeld om uit te zoeken. Tot slot geeft ze aan dat ze ook niet goed weet op welke partij ze dan zou moeten stemmen: *'Ik weet niet welke partij bij mij past'*.

In het winkelcentrum spreken we een vrouw, die ons een creatieve broedplaats boven het winkelcentrum laat zien. In de broedplaats zijn verschillende kunstenaars en ondernemers gevestigd. De vrouw brengt ons in contact met een man die een taalschool runt in de broedplaats. Ook hij geeft aan dat – naar zijn ervaring – stemmen voor veel mensen te ingewikkeld is. Dat past wel in een patroon, zo geeft hij aan. Want ook allerlei andere zaken die bewoners met de gemeente moeten regelen, zijn niet gemakkelijk te regelen:

'Als je subsidie wil aanvragen bijvoorbeeld. Dan heb je allereerst een DigiD nodig. De formulieren zijn ingewikkeld, in vakjargon. Dus dan laten mensen het maar voor wat het is, maar de frustratie blijft wel.'

Volgens de taalschooldirecteur maken dit soort ervaringen, dus ook op andere vlakken dan alleen het stemmen, dat mensen afhaken.

Perspectief: contact met de gemeente en participatie verloopt niet goed

In meerdere gesprekken die we voeren komt ter sprake dat het contact tussen bewoners en de gemeente niet altijd soepel lijkt te verlopen. Verschillende bewoners en professionals menen dat dit een rol speelt bij de lage opkomst. De taalschooldirecteur haalt een voorbeeld aan. Hij probeerde één van zijn cursisten te helpen met een brief van de gemeente, die ze niet begreep. Hij vertelt hoe zo'n proces verloopt:

'Dan komt er een herinneringsbrief. Dat snapt iemand die net Nederlands aan het leren is niet. Dan komt er een tweede brief met een boete. Dan moet die persoon weten wat een boete is. In de brief staat bovendien vaak niet aangegeven bij welk loket je moet zijn. Of het loket zegt: "Ga maar een mail schrijven". Maar dat kan zo iemand natuurlijk niet. Dan moet ik met instanties bellen. Dan krijg je de stagiaire aan de telefoon. Intussen lopen de belkosten op, van die belkaart die mevrouw heeft gekocht van Lebara...'

Ook tijdens de koffieochtend in het buurthuis in De Landen komt de kwaliteit van het contact met de gemeente ter sprake. De meeste aanwezigen hebben wel een voorbeeld van een negatieve ervaring paraat. Zo vertelt een oudere vrouw ons:

'Als je bij gemeente iets aan probeert te vragen word je van het kastje naar de muur gestuurd. Dan denk je: laat zitten, bekijk het met die T-zooi. De wachttijd is te lang. Als je wordt teruggebeld, denk je: "Waar ging het ook alweer over?" En je wordt teruggebeld met een geheim nummer, dan denk je: "Wat heb je te verbergen?"'

Een oudere dame tegenover haar voegt eraan toe: *'Als je iets van Wmo moet aanvragen, is het heel moeilijk. Als je iets hebt, is het moeilijker dan als je niks hebt. Zo is het wel in Den Haag.'*

Een actieve bewoner ontplooit een initiatief in de wijk voor senioren. Hij is daarnaast betrokken bij de eerdergenoemde politieke talkshow die regelmatig in de wijk (bij een podium voor kunst en cultuur) wordt opgevoerd. Hij haalt een voorbeeld aan van een participatietraject, dat in zijn ogen niet goed is verlopen. Hij vertelt dat bewoners initiatieven mochten indienen ter verbetering van de wijk. En 'hoera!': zijn initiatief viel in de prijzen. Maar op het bijbehorende bedrag, waarmee de man zijn initiatief zou kunnen uitvoeren, moest hij meer dan een jaar wachten. Dat had een administratieve oorzaak: van tevoren zou niet goed zijn uitgestippeld hoe een dergelijk geldbedrag aan de initiatiefnemers overgedragen kon worden. Uiteindelijk werd de oplossing een systeemoplossing: de man moest alsnog een subsidieaanvraag indienen, om het toegezegde bedrag te kunnen ontvangen.

In zijn geval geen punt: *'Ik weet hoe ik zoiets moet doen, maar een burger met minder bureaucratische vaardigheden wordt verrast. 'Het is belangrijk dat van tevoren duidelijk is wat de randvoorwaarden en kaders zijn. Dat realiseert men zich bij de gemeente te weinig.'* Anders zorgt dit voor frustratie.

Perspectief: we herkennen ons niet meer in onze politici

Dezelfde man (van de talkshow) stelt vast dat in zijn ogen politici de afgelopen jaren nogal zijn veranderd. In de regel gaat het (anno vandaag) vooral om hoogopgeleiden. Die ook op andere aspecten geenszins een afspiegeling

vormen van de bewoners van de stad. Dit speelt volgens hem een rol bij de lage opkomst.

'Het zijn allemaal academici of hbo'ers. Ik merk dat het voor hen heel moeilijk is om met mensen te communiceren die lager opgeleid zijn. [...] Het gros van de raadsleden heeft een heel andere achtergrond [dan de bevolking]. Een derde van de bevolking in Den Haag heeft een niet-westerse migratieachtergrond. Die categorieën zijn ondervertegenwoordigd in de raad. Dat past niet meer bij de huidige tijd. Daar ligt een verantwoordelijkheid voor de partijen.'

Ook in verschillende straatgesprekken met bewoners komt herkenning naar voren als een thema. In een gesprek met een vrouw van middelbare leeftijd in het winkelcentrum lijkt naar voren te komen dat herkenning én nabijheid inderdaad een rol spelen bij het stemgedrag:

'Zelf stem ik altijd op Sarah [gefingeerde naam]. Niet vanwege de partij waarvan zij onderdeel is, maar omdat ik haar ken, zij in de wijk woont en de wijk goed kent.'

Ook de jongerenwerker (met wie we spreken in Mariahoeve) denkt dat de achtergrond van politici een rol speelt. Hij lijkt te menen dat het bovendien niet alleen om bijvoorbeeld kleur gaat, maar ook klasse:

'Je hebt natuurlijk Sylvana Simons [fractievoorzitter van BIJ1 in de Tweede Kamer]. [...] Daar hebben jongeren niks mee. Zij representeert donkere jongens en meiden van de straat niet.'

Veldwerk: desinteresse en geen vertrouwen

In meerdere gesprekken die we met wijkbewoners voeren wordt, vaak in combinatie met een gebrek aan interesse, genoemd dat in hun ogen stemmen geen nut heeft. Voor een supermarkt spreken we vluchtig met een koppel van ergens in de dertig. Ze hebben beiden niet gestemd. Op de vraag waarom niet, antwoordt de vrouw dat ze het een lastig te beantwoorden vraag vindt. Om daarna bij het begrip vertrouwen te beginnen: *'Ik heb er geen vertrouwen in. En geen interesse. Er komt toch niets van terecht, je ziet toch geen verandering.'* Het koppel heeft geen zin om verder over dit onderwerp in gesprek te gaan en loopt door.

Verderop in het winkelcentrum spreken we twee vrouwen van middelbare leeftijd. De één wil ons wel even te woord staan, maar de ander wil eigenlijk liever doorlopen. De vrouw die ons te woord wil staan, heeft wel gestemd. De ander niet. In haar antwoord klinkt door dat motieven van stemmers en niet-stemmers soms aardig overeenkomen. De vrouw die wel heeft gestemd geeft ook aan dat ze weinig vertrouwen heeft in de politiek: *'De beslissingen zijn allang genomen.'*

In het park achter het winkelcentrum houdt een vrouw van 28 een groep kinderen in de gaten die in de speeltuin speelt. Ze is leerkracht op een basisschool. Ook zij geeft aan dat niet gestemd heeft.

'Ik zie het nut er niet van in. Er zijn genoeg mensen die wel stemmen, en het werkt nog steeds niet.'

Waarbij met name de laatste toevoeging *'en het werkt nog steeds niet'* opmerkelijk is. Daar waar in de regel het argument van *'de meeste mensen willen...'* als doorslaggevend wordt ingezet (*'80 million Elvis fans can't be wrong'*), draait deze respondent het argument effectief om: *'zie je wel, zelfs met al die stemmers trekken we nog aan het kortste eind.'*

Meerdere wijkbewoners die we spreken, geven aan dat ze wel wat anders aan hun hoofd hebben dan stemmen. In het winkelcentrum zit een oudere vrouw op een bankje. Naast haar staat een rollator geparkeerd. Ze praat een beetje moeizaam. Ze vertelt dat ze niet heeft gestemd: *'Ik heb er geen interesse in. Ik heb wel wat anders aan mijn hoofd.'*

Bij de eerdergenoemde basisschool, waar aan het einde van de middag wat ouders staan te wachten op hun kinderen, spreken we met een vrouw van middelbare leeftijd. Ze heeft een blonde paardenstaart. Op de vraag of ze gestemd heeft antwoordt ze: *'Ik ben er niet zo bekend mee. Zo ver gaan mijn gedachten eigenlijk niet.'*

Perspectief: politici zijn (te) weinig zichtbaar

In veel gesprekken met wijkbewoners en professionals gaat het over het gebrek aan zichtbaarheid van lokale politici. Of liever nog, de continuïteit van die zichtbaarheid. De man van de taalschool zegt daarover:

'Als een persoon gekozen is, zie je 'm niet meer. Probeer momenten vrij te maken dat je naar de mensen toe kan gaan. Kom gewoon naar 't winkelcentrum. Dat de mensen je weer zien! Een praatje doet goed. Het hoeft niet iedere dag, maar bijvoorbeeld om de drie maanden. Zorg ervoor dat je niet alleen zichtbaar bent wanneer je bewoners nodig hebt, ook wanneer je ze niet nodig hebt.'

De vrouw die betrokken is bij de politieke talkshow in de wijk geeft aan dat de borrel na de talkshow ook als een moment kan fungeren voor raadsleden of anderen om in gesprek te gaan met bewoners:

'De gesprekken na de talkshow... mensen blijven hangen, tot wel een uur of twee na de show. Sommige raadsleden of gasten blijven ook dan. Dan is het niet meer eng, [dan is het] informeel, gelijkwaardig. Raadsleden hoeven niet altijd zelf te komen, het kunnen ook partijleden zijn.'

Bewoners, professionals en hun verwachtingen

Naast het vergroten van de zichtbaarheid van lokale politici denken meerdere professionals die we spreken dat er verbeterlagen te maken zijn wat betreft de communicatie rondom de lokale verkiezingen. Volgens de taalschooldirecteur moet men beter leren begrijpen hoe een boodschap kan worden overgebracht naar doelgroepen die niet zo taalvaardig zijn. Om dit uit te leggen, pakt hij er een krantje bij over de verkiezingen voor de Provinciale Staten die op dat moment plaatsvinden. Op de voorkant van het krantje staat heel groot '15 maart', maar dat is volgens hem niet genoeg:

'Mensen denken dan: 15 maart? Maar hoe laat? Ik ben schoonmaker, ik werk dan, dus ik kan niet gaan stemmen. Zet er dan ook in het groot op van 7:00 – 21:00. Ze zien 15 maart en denken dan: ik kan niet want dan moet ik naar de tandarts.'

De man die een initiatief voor ouderen heeft ontwikkeld in Mariahoeve en betrokken is bij de politieke talkshow ziet ook dat de communicatie niet altijd goed aansluit bij bewoners die niet zo taalvaardig zijn.

'25 procent van de Haagse bevolking is laaggeletterd. Dan moet je op een heel andere manier communiceren. Als je migranten wil benaderen, dan moet je bijvoorbeeld met sleutelfiguren in gesprek gaan, die vertrouwen hebben onder de doelgroep.'

Specifiek wat betreft de doelgroep van jongeren denken de jongerenwerker die we spreken en één van zijn stagiairs (die zelf onderdeel uitmaakt van de doelgroep van jongeren in de wijk) dat communicatie die beter aansluit bij de leefwereld van jongeren zou kunnen helpen.

INTERMEZZO – JONGEREN

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 stemde slechts 36 procent van de jongeren onder de 25 jaar. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 lag de opkomst onder jongeren op 69 procent. Een van de verklaringen hiervoor is dat jongeren eerst geïnteresseerd raken in de nationale politiek en daarna pas in de lokale. Er is ook sprake van een opleidingskloof: die is onder jongeren (nog) groter dan onder oudere kiezers. Terwijl 42 procent van de jongeren met een theoretische opleiding een stem uitbracht, stemde slechts 24 procent van de jongeren met een VMBO-diploma (Vollaard et al., 2022). Er zijn geen precieze cijfers bekend over de opkomst onder jongeren in Den Haag.

Aangezien 9,5 procent van de Haagse inwoners 18 tot 25-jarigen betreft, gaat het om een belangrijke kiezersgroep (CBS, 2022). Haagse gemeenteraadsleden maken zich zorgen om de opkomst onder deze groep in Den Haag en riepen het stadsbestuur op om hierover met jongerenorganisaties in gesprek te gaan (Den Haag FM, 2022). In het huidige onderzoek is er extra aandacht uitgegaan naar Haagse jongeren. In hoeverre

zijn zij geïnteresseerd in de lokale politiek? En wat zou hun interesse kunnen vergroten?

Gebrek aan vertrouwen

Verschillende jonge mensen die we spreken geven aan dat ze weinig vertrouwen hebben in de politiek. In een wijkcentrum in Mariahoeve spreken we met een jongerenwerker en twee van zijn stagiairs van rond de twintig. De jongerenwerker vertelt dat hij zelf *'een jongen van de straat'* is en de leefwereld van de jongeren in de wijk goed begrijpt.

De jongerenwerker laat een filmpje op YouTube zien over wat een Europarlementariër verdient⁷. Beide stagiairs kennen het filmpje:

'Dat filmpje in die parkeergarage?'

Het filmpje lijkt exemplarisch te zijn voor de afstand tot de politiek die jongeren ervaren. Eén van de stagiairs: *'Wij werken veel harder, maar wij krijgen er veel minder voor terug.'* De jongerenwerker voegt eraan toe: *'De jongeren in deze wijk werken keihard. Ze bezorgen... Daarnaast studeren ze ook nog, gaan ze naar school. Ze zijn aan het strijden.'* Eén van de stagiairs: *'Wij kunnen geen verandering maken in wat er gebeurt. De partijen hebben hun plannetjes al uitgestippeld. Uiteindelijk hebben wij vrij weinig te zeggen.'*

⁷ Zie de video 'Dit krijgt een europarlementariër', <https://www.youtube.com/watch?v=qzokGHpRmzk>.

Bij een speeltuin in een park in Mariahoeve staat een vrouw van 28 jaar, die als leerkracht werkt op een basisschool. De vrouw vertelt verder dat ze geen reden ziet om te stemmen, omdat er voor haar geen partij tussen zit waarop ze wil stemmen. Om haar heen ziet ze ook weinig mensen die stemmen, maar tegelijkertijd ziet ze daar ook wel verandering in komen: *'Buitenlanders die al zo jaar in Nederland wonen, maar geen Nederlands spreken, zijn niet zo bekend met stemmen. Hun kinderen integreren veel meer. Dan zie je weleens dat ze ook ineens willen stemmen.'* Volgens de vrouw zijn er echter weinig partijen die aansluiting vinden bij de belangen van jongeren. *'Sommigen stemmen op DENK.'*

Communicatie en participatie

De jongerenwerker die we spreken in het wijkcentrum in Mariahoeve en één van zijn stagiairs noemen communicatie als een punt van aandacht. De stagiair zegt hierover: *'Ik kijk niet naar de politiek. Het is saai en langdradig. Af en toe zie ik weleens iets op social media. Ik denk dat social media zou kunnen helpen. Gewoon heel simpel in Jip en Janneke-taal, hele korte video's. Niet iets van 8 minuten ofzo.'* De jongerenwerker voegt eraan toe: *'Als ze met een leuke campagne zouden komen, met muziek, eten en drinken, een stand-up comedian, een influencer die met TikTok bezig is erbij... Zolang het maar aansluit op de levenswereld van jongeren.'* Als we aan één van de stagiairs vragen of hij denkt dat zo'n campagne zou werken: *'Ik denk wel dat dat werkt. Het geeft meer kleur aan de politiek.'*

Ook in een buurthuis in het Geuzenkwartier spreken we met een jongerenwerker. Ook hij vindt de manier waarop de gemeente communiceert en participatie organiseert tekortschiet. Hij geeft een voorbeeld van een bijeenkomst die werd georganiseerd voor jongeren over snus, kauwtabak. *'Als je een aparte bijeenkomst organiseert over snus komt er niemand. Maar als je bij een jongerenactiviteit die al plaatsvindt aansluit, vinden ze het allemaal heel interessant. Dan zijn ze er al, en vinden ze het ook interessant.'*

Woningnood

In enkele gesprekken gaat het over thema's die jongeren raken, maar waarop zij weinig verbetering zien. Op het Prins Mauritsplein, aan het uiteinde van de Frederik Hendriklaan in het Statenkwartier, spreken we met een jongen van 19 jaar. De jongen vertelt dat hij graag in Zoetermeer wil wonen, maar dat het heel moeilijk is om aan een huis te komen. *'Mijn vader kon gewoon een huis kopen in Den Haag, toen hij naar Nederland kwam.'* De jongen geeft aan dat hij vindt dat mensen die al lang in Nederland zijn in de steek worden gelaten. *'Ze laten steeds meer mensen binnen. Zij krijgen wel een huis.'* De woningnood lijkt voor de jongen een belangrijke reden dat hij weinig vertrouwen heeft in de politiek.

Als we aan de jongerenwerker in het buurthuis in het Geuzenkwartier vragen wat er speelt in de wijk, is één van de eerste dingen die hij noemt de woningnood. *'De woningnood, met name onder de jeugd, is wel echt iets... Mensen willen in Scheveningen blijven wonen, ook hun kinderen, daar maken ze zich druk om. De jeugd blijft door de woningnood langer in huis wonen. De huizen zijn er niet op berekend. Jongeren gaan meer op straat hangen. Dat is ook problematiek die hier speelt, overlast door jongeren.'* De jongerenwerker brengt de woningnood in verband met de lage opkomst: *'Bij jongeren leeft het [stemmen] totaal niet. Er zijn wel items die ze aanspreken, zoals woningen. Maar de jongeren zien te weinig goeds uit de politiek voortkomen.'*

3.4. Geuzen- en Statenkwartier: oud, chique en internationaal

Het Statenkwartier in Den Haag is een rustige, chique wijk in Den Haag. Met die kenmerkende herenhuizen, grotendeels gebouwd tussen 1890 en 1915. Een snufje Art Deco. Deftig. Grote kruisingen. Brede lanen. Met straten, vernoemd naar bekende Hollandse politici uit de zeventiende eeuw. Zoals de Johan van Oldenbarneveltlaan. Of de Prins Mauritslaan. De lange winkelstraat, de Frederik Hendriklaan is het walhalla voor de gourmand: de betere slager, de luxe bakker. Kleine boetiekjes. Fijne restaurants. Het Geuzenkwartier kenmerkt zich nu juist door relatief kleine woningen, die grotendeels tussen 1910 en 1915 zijn gerealiseerd. De meeste straatnamen herinneren aan Geuzen uit de Tachtigjarige Oorlog. Namen die bij ons vandaag de dag weggezaakt zijn, zoals Lumey, Boisot of Sonoy. Vanwege de aanwezigheid van een groot aantal internationale organisaties, vormt de wijk 'het hart van de Internationale Zone van Den Haag'.

De staat van de wijk: fijne wijk om te wonen, met verschillen

Het Geuzen- en Statenkwartier bestaat voor bijna de helft uit beneden- en bovenwoningen en voor ongeveer een kwart uit eengezinswoningen en herenhuizen. De wijk is één van de duurste wijken van Den Haag. Ook is er een

Het Geuzen- en Statenkwartier heeft 14.848 inwoners in 7.315 huishoudens. De gemiddelde leeftijd van deze inwoners is 41,6 (in Den Haag is dat gemiddeld 39,1) en 56 procent van hen is van Nederlandse afkomst (tegenover 43,4 procent in Den Haag). Het gemiddeld besteedbaar huishoudinkomen is 66.800 euro (in Den Haag is dat €44.300) (Gemeente Den Haag, z.d. a). De opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen lag in het Geuzen- en Statenkwartier hoger dan gemiddeld in Den Haag (43%), met 51,6 procent (Gemeente Den Haag, 2022).

Wat betreft veiligheid scoort het Geuzen- en Statenkwartier hoger dan gemiddeld in Den Haag. Zo is het aantal overlastmeldingen van personen bijna de helft van het gemiddelde aantal in Den Haag. Ook is het aantal geweldsdelicten meer dan drie keer zo laag als gemiddeld (23 per 10.000 personen tegenover 76).

Ook op gebied van sociale leefbaarheid scoort de wijk hoger dan gemiddeld. De schaalscore Sociale Cohesie was in 2019 6,4, tegenover gemiddeld 5,7 in heel Den Haag.

De fysieke leefbaarheid in de wijk scoort gemiddeld. Wat betreft afstand tot voorzieningen scoort de wijk iets beter dan gemiddeld, maar andere onderdelen zoals aantal meldingen van verloedering laten een gemiddelde score zien (Gemeente Den Haag, z.d. b).

aantal grote internationale instellingen, zoals de Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW) en Europol, in de wijk gevestigd.

Perspectief: prettig wonen, maar ook verschillen

Over het algemeen lijken de wijkbewoners die we spreken tevreden over de wijk. We spreken een jonge vrouw, expat, die oorspronkelijk uit Costa Rica

komt. Ze woont nu ruim twee jaar in Den Haag en is daar actief binnen de expat-gemeenschap.

Ze vindt het prettig wonen in het Statenkwartier:

'I live on the edge of Statenkwartier. The neighbourhood is very safe and convenient. I have everything I need right next to me, the beach, shops, public transport.'

Verschillende wijkbewoners wijzen echter ook op de verschillen die er bestaan tussen het Geuzen- en Statenkwartier. Een actieve oudere bewoner van het Statenkwartier, die zelf ooit in de gemeenteraad heeft gezeten, man, bril, vertelt over de verschillen tussen het Geuzen- en Statenkwartier:

'In het Geuzenkwartier is er misschien ook wat sociale huur, portiekwoningen, kleine huisjes. Het Statenkwartier bestaat voor een groot deel uit herenhuizen, eengezinswoningen uit begin vorige eeuw. Dat brengt een heel ander soort bewoner met zich mee.'

We gaan langs in een buurthuis in het Statenkwartier waar veel activiteiten worden georganiseerd, met name voor de oudere bewoners van de wijk, zoals activiteiten met muziek, taal en eten. We spreken er met een manager, een iets oudere vrouw, erg energiek. Ook zij benoemt de verschillen tussen het Geuzen- en Statenkwartier en ziet die ook terug in de bezoekersprofielen van het buurthuis in het Statenkwartier en een ander buurthuis niet ver daar vandaan, op het randje van het Geuzenkwartier:

'Het Statenkwartier is best wel een wijk op stand. Het Geuzenkwartier heeft meer met Oud-Scheveningen. Hier [buurthuis in het Statenkwartier] komen mensen om wat te dóen, het is actiever. Mensen komen hier niet om koffie te zitten drinken de hele dag. Het is een ander soort mensen.'

Het beeld dat de buurthuismanager schetst, lijkt te worden bevestigd door de manager die we spreken in het buurthuis dat op de rand van het Geuzenkwartier ligt, man, middelbare leeftijd, houdt zich tevens bezig met jongerenwerk:

'Het Geuzenkwartier is meer vergelijkbaar met de wijken achter het buurthuis, zoals het Havenkwartier [buurt in Scheveningen].'

Perspectief: veranderende populatie

We vragen de manager van het buurthuis in het Geuzenkwartier wat er speelt in de wijk. Eén van de eerste dingen die hij noemt is de instroom van nieuwkomers in de wijk:

'De asielstroom, dat is wel iets wat speelt hier. Mensen zien dat als een bedreiging.'

Daarnaast wordt ook de instroom van 'yuppen' in de wijken grenzend aan het Geuzenkwartier volgens de buurthuismanager als probleem ervaren. Dit speelt volgens hem de woningnood en problematiek onder de doelgroep van jongeren in de hand:

'Je moet heel lang ingeschreven staan voor een huis en dan nog is het maar de vraag of je in Scheveningen kan komen wonen. Er is best veel nieuwbouw in Scheveningen, maar niet voor de "eigen Scheveningers", wel voor de yuppen. [...] De jeugd blijft door de woningnood langer in huis wonen. De huizen zijn er niet op berekend. Jongeren gaan meer op straat hangen. Dat is ook problematiek die hier speelt, overlast door jongeren.'

Om de hoek van het buurthuis staat een vrouw van 32 voor haar appartement te sleutelen aan een fiets. Ze studeerde Rechten in Leiden en is zo'n drie jaar geleden hiernaartoe verhuisd. Ze ziet ook hoe Scheveningers worden 'weggedrukt': *'Hierachter is een hele straat met omgekeerde vlaggen. Mensen in Scheveningen worden weggedrukt door de stijging van de huizenprijzen.'*

In het Statenkwartier lijkt het daarentegen vooral te gaan om een influx van expats. De oudere man en actieve bewoner uit het Statenkwartier geeft over zijn eigen straat aan: *'Ongeveer 30 procent woonde er al toen ik er woonde. Maar 60 procent is vernieuwd, het zijn vaak jonge gezinnen. [...] Fransen, Duitsers, Denen, Finnen, Spanjaarden, alleen al bij ons in de straat. In één straatje vijf nationaliteiten. Het is net de Schilderswijk, maar dan op een andere manier.'*

Ook de jonge vrouw die zelf deel uitmaakt van de expat-gemeenschap herkent het beeld dat er veel expats in de wijk wonen: *'I hear a lot of languages when I move through the Fred [Frederik Hendriklaan], also in the tram.'*

De coördinator van het buurthuis in het Statenkwartier merkt ook dat voorzieningen in de wijk zich steeds meer richten op expats: *'De voertaal in veel winkels is Engels, vooral in restaurants.'* Volgens haar is de lage opkomst te verklaren door de groei van het aandeel expats in de wijk: *'Eerder lag het rond de 30 procent, nu 50 procent.'*

Op de Frederik Hendriklaan spreken we een vrouw van 78 jaar die al 50 jaar in het Statenkwartier woont, grote zonnebril, panterprintjas. Zij zegt hierover:

'De wijk is wel nogal veranderd. [...] Veel buitenlanders, vooral expats. Velen van hen spreken alleen Engels, geen woord Nederlands, terwijl ze hier vaak al lang wonen. Ze leven helemaal in hun eigen bubbel. Ook mensen in mijn flat.'

Perspectief: Hart voor Den Haag en buitengesloten voelen

In verschillende gesprekken met wijkbewoners en professionals komt ook in deze wijk de commotie rondom Hart voor Den Haag/Groep de Mos ter sprake. In het buurthuis aan de rand van het Geuzenkwartier staat een vrouw van middelbare leeftijd te wachten op haar kinderen. Ze komt ze ophalen van de kidsclub, die iedere woensdag in het buurthuis plaatsvindt. Ze vertelt:

'Eerlijk gezegd heb ik wel heel erg getwijfeld of ik wilde stemmen. Hoeveel zin heeft het nog? In mijn omgeving hebben veel mensen hetzelfde gevoel. Ik had vroeger toch nog wat meer vertrouwen. Ik heb vorig jaar uiteindelijk wel gestemd, op Groep de Mos. Ik volg de politiek niet, maar ik weet wel dat met Groep de Mos hetzelfde is gebeurd als

met de PVV: super flauw dat je als tweede partij niet in de coalitie komt en buitengesloten wordt.'

Op de gang van het buurthuis spreken we kort met een vrijwilliger, vrouw, ze werkt bij de HEMA: *'De Mos staat boven alles'*. In lijn met enkele gesprekken die we hebben in het buurthuis, vertelt de manager dat hij om zich heen veel aanhang voor Hart voor Den Haag/Groep de Mos ziet. Volgens hem draagt alle commotie rondom de partij bij aan polarisatie:

'Bewoners vinden dat 'ie als oplichter wordt neergezet, terwijl ze dat hier allemaal wel mee vinden vallen. [...] De Mos is er echt voor de Hagenezen, de Scheveningers. Scheveningers hebben altijd iets gehad tegen Den Haag. Mensen hebben het gevoel dat Scheveningen is ingenomen door Den Haag. Met slogans als 'Den Haag on the beach'. Wij zijn Scheveningen, vinden bewoners, we zijn geen Den Haag.'

Stemmen en meedoen in de wijk

In verschillende gesprekken gaat het over de omgang met werkzaamheden in de fysieke leefomgeving. Die wordt door verschillende wijkbewoners als negatief ervaren. Verschillende wijkbewoners denken dat de negatieve ervaringen die hiermee gepaard gaan een rol zouden kunnen spelen bij de lage opkomst. Op een zonnige middag spreken we twee oudere mannen op de Frederik Hendriklaan. Eén van de mannen, geboren en getogen in Den Haag, vertelt:

'Alles duurt zo lang. De hele stad ligt opengebroken [wijst naar werkzaamheden in de Frederik Hendriklaan]. Er is geen coördinatie op.'

Net als alles af lijkt te zijn, wordt het weer opengebroken voor het volgende.'

In meerdere gesprekken komt de snackcar aan het Frederik Hendrikplein ter sprake, die een nieuwe plek moest krijgen van de gemeente vanwege de herinrichting van de openbare ruimte. Een beslissing over een nieuwe locatie liet lang op zich wachten.

Volgens verschillende wijkbewoners heeft de gemeente bij het proces rondom de snackcar veel stekken laten vallen. En dat lijkt te zorgen voor frustratie onder wijkbewoners. De oudere vrouw met de grote zonnebril en panterprintjas zegt hierover:

'De snackcar die hier al 60 jaar op de hoek zat moest weg, omdat de gemeente een baan tegels op de stoep wil hebben en dat konden ze niet doortrekken met die snackcar op de stoep. Belachelijk.'

Veldwerk/diepte-interviews: contact met de gemeente

Verschillende bewoners en professionals geven aan dat het contact met de gemeente en de manier waarop participatie plaatsvindt niet altijd als positief wordt ervaren en dat dit mogelijk een rol speelt bij de lage opkomst. De actieve bewoner en voormalig raadslid uit het Statenkwartier vertelt hierover:

'Het feit dat je niet kan bellen met het stadhuis... Als je verbinding zoekt, bijvoorbeeld over vergunningen, dan lukt dat niet. Alle belcentrales zijn opgeheven. Als ik iemand wil bellen die ik ken in het stadhuis, moet ik

bijna door de telefoon m'n paspoort laten zien. Dat werkt niet bevorderlijk voor het vertrouwen. [...] Als je wil weten wat ze op de hoek van je straat voor werkzaamheden gaan doen, krijg je niemand aan de lijn. Of ze maken een notitie dat je wordt teruggebeld. Maar dat wordt vaak niet gedaan.'

De vrouw die aan haar fiets sleutelt, vertelt een vergelijkbaar verhaal, maar dit keer gaat het over de website van de gemeente:

'Ik vind de website van de gemeente heel onduidelijk. Ik deed er een half uur over om de informatie te vinden die ik zocht. Laat staan hoe dat is voor iemand die minder hoog opgeleid is...'

Als het gaat om participatie horen we vergelijkbare geluiden. Eén van het paar oudere mannen waarmee we een gesprek voeren op de Frederik Hendriklaan is niet te spreken over de manier waarop participatie plaatsvindt:

'We nemen het mee wordt er dan gezegd. En daar blijft het dan bij. Er wordt nooit wat mee gedaan.'

Veldwerk: politieke issues op landelijk niveau

In meerdere gesprekken worden kwesties die op landelijk niveau spelen, zoals de toeslagen- en mondkapjesaffaire, in verband gebracht met de lage opkomst lokaal. Een oudere man in een scootmobiel op het Frederik Hendrikplein, Haags accent, geeft aan:

'Ongelooflijk dat zoiets als de toeslagenaffaire kan gebeuren. En dat het dan wordt 'opgelost' met een 'sorry'. En: 'Hoe kan het in een rijke staat als Nederland, dat Shell 45 miljard euro winst maakt, terwijl er mensen in armoede leven?'

Bewoners, professionals en hun verwachtingen

Om de verbinding tussen de lokale politiek en bewoners te versterken, zoeken verschillende professionals en bewoners, net als in Mariahoeve en Marlot, naar oplossingen in de hoek van communicatie. Daarbij wordt ook regelmatig de verbinding gelegd met participatie. De oudere bewoner en oud-raadslid uit het Statenkwartier haalt een voorbeeld aan waarbij de communicatie en participatie met de buurt volgens hem goed verliep:

'In 2014 had je de NSS, de Nuclear Security Summit. [...] Er is 10 maanden van tevoren door de projectmanager daarvan een gesprek aangevraagd met het wijkoverleg. [...] In het World Forum is ook nog een avond belegd voor de hele buurt. Zoals dat project is doorlopen, vind ik een schoolvoorbeeld van hoe het moet: transparant, aan de voorkant, en

naderhand konden bewoners nog komen kijken naar de plannen die waren gemaakt.'

De manager van het buurthuis in het Geuzenkwartier heeft het over *'het eerlijke verhaal vertellen'*. Ook hij komt met een voorbeeld. Net buiten het Geuzenkwartier zijn er plannen om een voetbalkooi te realiseren. Maar bewoners van een nieuw appartementencomplex daar vlakbij houden dit tegen. Het lijkt de tweedeling tussen nieuwe en oude bewoners in het gebied op scherp te zetten. Doordat de gemeente destijds dingen bovendien beloofd heeft en transparante communicatie over de gang van zaken ontbreekt, ontstaat er volgens de buurthuismanager frustratie.

'Er moet hier een voetbalkooi komen, maar dat wordt tegengehouden door nieuwe bewoners. De gemeente zei: "Die komt er, met een openingsfeest". Maar de kooi staat er nog steeds niet.'

Ondertussen worden er volgens de buurthuismanager wel allerlei stappen genomen ten aanzien van de kooi, maar die zijn voor bewoners niet altijd zichtbaar. Volgens hem zou een hoop frustratie voorkomen kunnen worden door eerlijke en transparante communicatie. Tegen de gemeente zou hij dan ook willen zeggen: *'Laten zien wat de gemeente voor bewoners heeft gedaan, bijvoorbeeld met de voetbalkooi. Beter uitleggen hoe het zit.'*⁸

⁸ De hier besproken voetbalkooi staat ook voor veel bewoners van de wijk Duindorp symbool voor wat er misgaat in de communicatie tussen gemeente en bewoners. Zie Van Bochove e.a. (2022).

De jonge vrouw die actief is binnen de expat-community in Den Haag, zelf expat, denkt dat het belangrijk is om informatie in het Engels te verstrekken rondom de lokale verkiezingen om kiesgerechtigde expats te bereiken (zie ook het intermezzo over expats). Ook denkt ze dat het zou kunnen helpen dat wanneer je als expat aankomt in Nederland er meteen heldere informatie wordt verstrekt over je rechten en plichten als het gaat om verkiezingen:

'Information that explains, depending on the resident permit that you have, what specific elections you are allowed to vote for. [...] From the beginning... if I live in this country, what are the rights and duties I have?'

INTERMEZZO – EXPATS

Haag wordt al vier jaar op een rij bestempeld als meest 'expatvriendelijke' stad van Nederland (InterNations, 2022). Deze groep (tijdelijke) migranten wordt door CBS omschreven als 'in het buitenland geboren werknemers met een hoog loon' (Ooijevaar & Verkooijen, 2015), ook wel bekend als kenniswerkers (Stiemer, 2022) of kennismigranten (Van Bochove et al., 2010).

Het geschatte aantal expats dat in de gemeente Den Haag woont is zo'n 50.000 (InterNations, z.d.). Iets minder dan de helft van deze kenniswerkers verblijft langer dan vijf jaar in de regio 070 (bestaande uit de gemeenten Den Haag, Leidschendam-Voorburg, Rijkswijk en Wassenaar) en ongeveer een kwart tussen drie en vijf jaar. Deze expatpopulatie is voornamelijk tussen de 25 en 45 jaar oud en 54 procent van hen is man.

Deze kenniswerkers zijn met name afkomstig uit het Verenigd Koninkrijk (13% in 2020), Duitsland (9%) en India (9%). Velen van hen wonen samen met hun partner en kinderen (41% in 2020). Bijna de helft van de expats woont in een huurwoning en een derde in een koopwoning. De meesten van hen wonen in de wijken Bezuidenhout en het Centrum, maar ook in onder andere het Geuzen- en Statenkwartier (Stiemer, 2022).

Sommige expats hebben stemrecht bij de gemeenteraadsverkiezingen. Dat is het geval als burgers zijn van een EU-land, of als ze uit een niet-EU-land

komen maar wel minimaal vijf jaar in Nederland hebben gewoond. Het kiesrecht bij de gemeenteraadsverkiezingen geldt niet voor medewerkers van buitenlandse ambassades en consulaten en hun gezinnen (tenzij zij de Nederlandse nationaliteit hebben) (Rijksoverheid, 2022).

Geen lokale binding?

Het beeld dat vaak geschetst wordt van expats is dat zij geen of weinig lokale binding hebben en in een 'expat bubble' leven. Onderzoek onder Rotterdamse en Haagse expats laat zien dat zij wel degelijk ook Nederlandse bindingen hebben en sommige van hen erover nadenken in Nederland te blijven (Van Bochove et al., 2010). Dit onderzoek laat ook zien dat sommige expats geïnteresseerd zijn in stemmen bij lokale verkiezingen, maar dat zij naar meer (Engelstalige) informatie verlangen over de politieke partijen en hun programma's.

Andere expats geven aan niet te willen stemmen omdat het niet 'hun' stad is. Een expat die wij spraken beaamt beide argumenten: te weinig binding en te weinig informatie. *'I didn't vote because I don't know if I'm going to stay here for longer, so it was not my priority to vote, I didn't make an effort. And everything was in Dutch.'*

Expats, die over het algemeen na een beperkte periode weer teruggaan naar het thuisland, worden ook veelvuldig genoemd in onze interviews en straatgesprekken. Deze groep bewoners is in de ene wijk veel sterker aanwezig dan in de andere. In onze selectie van wijken wordt de aanwezigheid van expats hoofdzakelijk genoemd in het Geuzen- en Statenkwartier en de Vogelwijk.

Veranderend wijkkarakter

Inwoners van deze wijken ervaren dat de sterk toegenomen aanwezigheid van expats in hun wijk een negatieve impact heeft op de sociale cohesie in de wijk. Zo zegt een medewerker van een buurthuis in het Statenkwartier: *'Mensen die hun leven lang hier wonen, hebben steeds minder contact met de burens, omdat er steeds meer expats wonen. Die investeren niet echt in hun leefomgeving. Ze leren geen Nederlands. Ze zoeken elkaar wel op, maar niet de burens.'*

De aanwezigheid van expats zorgt voor een veranderend karakter van de wijk. Zo is de voertaal in veel winkels, restaurants en andere voorzieningen nu Engels, verzucht de buurthuismedewerkster: *'De eerste de beste kapsalon die je binnenstapt, daar staat het aanbod niet eens meer in het Nederlands.'*

Anderen ervaren dat de vermogende expats ervoor zorgen dat Nederlanders niet meer in de wijk kunnen blijven wonen: *'Medewerkers [van organisaties als Europol en Eurojust] kopen gewoon een huis in de buurt, want het zijn geen slecht betaalde banen, ze kunnen zich dat ook permitteren. Ze beginnen de Nederlanders te verdrijven uit de buurt'* (man, die sinds de jaren '80 in het Statenkwartier woont).

Onduidelijkheid over stemrecht

Als er aan de bewoners van deze wijken gevraagd wordt naar een verklaring voor het lage opkomstpercentage, wijzen velen van hen naar het hoge aandeel expats. Aan de ene kant wonen er veel expats die niet kiesgerechtigd zijn (zoals medewerkers van ambassades – al is bij veel bewoners niet bekend dat zij geen stemrecht hebben). Die dragen niet bij aan een lager opkomstpercentage, aangezien dat gebaseerd is op het aandeel kiesgerechtigden dat stemt. Aan de andere kant stemmen ook de expats die langer in Den Haag verblijven volgens bewoners niet.

Een 73-jarige bewoner van de Vogelwijk oppert: *'Om de expatriates die hier langer wonen te bewegen wel te stemmen, zou er informatie in hun eigen taal beschikbaar moeten zijn en moeten ze minstens ook geïnteresseerd zijn in de lokale politiek.'*

Een expat van in de dertig die in het Statenkwartier woont, denkt ook dat een betere informatieverstrekking over de verkiezingen van belang is. *'I don't know who those people are and what their parties are standing for. You have to be really into politics and follow everything, otherwise you are lost.'*

Ook geeft ze aan dat niet alle expats ervan op de hoogte zijn dat zij (lokaal) stemgerechtigd zijn. *'When I got the letter [stemkaart], I was like: can I really do this? It could be better communicated to the expat community.'*

3.5. Laakkwartier en Spoorwijk: parallelle samenlevingen (*)

Laakkwartier en Spoorwijk is een wijk die dicht 'op' het centrum van Den Haag ligt. Eigenlijk nog niet zo heel lang geleden was het een wijk waar er relatief ongeschoold, lichamelijk werk werd verricht. In 1924 werd het Laakkanaal aangelegd en insteekhavens gegraven. Het kanaal verbond de Loosduinsevaart en de Laakhaven om zo het transport over water van tuinbouwproducten uit het Westland mogelijk te maken. Zo verhuisde de groothandelsmarkt voor groente en fruit in 1932 van de Veenkade naar een terrein bij het Laakkanaal. Laakkwartier is architectonisch een mix van allerhande 1930-bouw (Nieuwe Haagse School). Waarbij vooral de voor die jaren kenmerkende etagewoningen van drie woonlagen zijn gerealiseerd. Karakteristiek voor de wijk zijn verder de verhoogde torens op de twee pleinen die de één kilometer lange Goeverneurlaan in drie stukken verdelen. De plattegrond en fysionomie van de wijk zijn door de architect Berlage ontworpen.

(*) De bevindingen in paragraaf 3.5 zijn gebaseerd op een eerdere casusomschrijving over Laakkwartier en Spoorwijk in onderzoek naar de lage opkomst in (wijken in) vijf gemeenten (Van Bochove, Klarenbeek & Moors 2022).

Laakkwartier en Spoorwijk heeft officieel iets meer dan 44.000 inwoners, maar in werkelijkheid ligt dat aantal hoger: een deel van de feitelijke bewoners staat er niet ingeschreven. Vergeleken met het stedelijk gemiddelde is Laakkwartier en Spoorwijk een wijk met een relatief jonge bevolking (gemiddeld 34,9 jaar tegenover 39,1 in Den Haag als geheel), een hoog percentage mensen met een migratieachtergrond (78,6% tegenover 57% in Den Haag als geheel) en een hoge verhuismobiliteit (19,5% tegenover 15% in Den Haag als geheel) (Gemeente Den Haag, z.d. a). Op basis van het gemiddeld bruto jaarinkomen (19.500 euro) behoort de wijk tot de 6 armste van de in totaal 44 wijken in Den Haag (AlleCijfers.nl, 2022). De opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2022 lag er op een krappe 23%, vergeleken met iets meer dan 43% in de gemeente als geheel (Gemeente Den Haag, 2022b).

De veiligheid van deze wijk scoort gemiddeld tot net iets lager dan gemiddeld in Den Haag. Het aantal meldingen op gebied van geluids- en drugsoverlast en conflictbemiddeling is hoger dan gemiddeld.

Op gebied van sociale leefbaarheid scoort Laakkwartier en Spoorwijk lager dan gemiddeld. Zo is de schaalscore Sociale Cohesie een 5,0, terwijl Den Haag gemiddeld een 5,7 krijgt. Ook op gebied van gezondheid en leefstijl scoort de wijk slechter dan gemiddeld.

De scores op gebied van fysieke leefbaarheid lopen uiteen, waardoor dit een gemiddelde score krijgt. De wijk scoort slechter dan gemiddeld op gebied van verloedering en kwaliteit openbare ruimte, maar net iets beter dan gemiddeld wat betreft afstand tot de meeste voorzieningen (Gemeente Den Haag, z.d. b).

De staat van de wijk

Veel bewoners spreken kortweg van 'Laak' om hun wijk aan te duiden. De wijk kent verschillende gezichten, stellen inwoners en professionals vast. Aan de ene kant is Laak een wijk waar nog een zekere dorpscultuur terug te vinden is: mensen kennen elkaar en, belangrijker, mensen groeten elkaar. Waar ook een zekere sociale cohesie is: zo kan het zijn dat er bijna duizend mensen op een buurtbarbecue afkomen.

Aan de andere kant is Laak ook een wijk die gekenmerkt wordt door een hoge verhuismobiliteit. Waar veel arbeidsmigranten en studenten wonen. En waar overbewoning en een tekort aan voorzieningen schering en inslag is. Mede daardoor is er sprake van problematiek rond afval en parkeren.

Inwoners en professionals vertellen: 'parallele samenlevingen' in 'hotel Laak'

Bewoners en professionals prijzen aan de ene kant het – tot op zekere hoogte – familiale karakter van de wijk. Aan de andere kant typeren ze hun wijk, als 'hotel Laak'. Een plek, waar je eigenlijk alleen op doorreis, en typisch-tijdelijk zou willen verblijven: *'met dit verschil dat je je in een hotel wel moet registreren als je er een nacht verblijft'*, merkt een respondent droogjes op. Ze schetsen een wijk van 'parallele samenlevingen', waar mensen wonen met een heel verschillend dag- en levensritme.

Verschiede bewoners en professionals omschrijven Laak ook als een 'vergeten wijk'. Andere delen van de stad, zoals de Schilderswijk of Scheveningen, krijgen – volgens hen – meer aandacht van de lokale politiek. 'Daar' komen politici wel regelmatig langs, 'daar' doen ze meer hun best om

potentiële stemmers te bereiken en 'daar' wordt door de gemeente meer geld geïnvesteerd, is hun indruk. In de ogen van bewoners is Laak een wijk met potentie. Mede vanwege de ligging vlak bij het centrum van Den Haag en de goede bereikbaarheid met de trein (vanwege station Den Haag Hollands Spoor).

Volgens hen ziet de gemeente deze potentie niet en denken ze bij problematiek rond geluidsoverlast, afval en overbewoning: *'het is nu eenmaal Laak'*.

Lokale politieke context: maatschappelijk betrokken, politiek inactief

Ook wat betreft participatie kent de wijk Laakkwartier en Spoorwijk verschillende gezichten. Er zijn diverse bewonersinitiatieven, zoals Radilaak, met behoorlijk wat leden, zogenaamde 'lief-en-lead'-straatjes waarin burens naar elkaar omkijken, en er is een actief Vadercentrum dat draait op vrijwilligers en er zijn verschillende andere buurtcentra. Tegelijkertijd zien actieve bewoners en wijkprofessionals dat het veel bewoners niet lukt om zich te verenigen.

'Je hebt zoveel verschillende groepen bij elkaar, dat is lastig samenwerken, er is allerlei onderling gesteggel', zegt een medewerker van de gemeente.

De meeste bewoners weten volgens hem niet hoe ze moeten lobbyen. Velen begrijpen het politieke systeem niet. Ze snappen niet hoe het komt dat er in andere wijken wel verbeteringen zijn, en in hun wijk niet. De sleutelfiguren

zien – met andere woorden – diverse redenen voor de lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen.

Wat opvalt is dat verschillende bewoners maatschappelijk actief zijn in verenigingen of vrijwilligerswerk verrichten. Maar dat leidt niet tot politieke participatie. In de kern gaat het om betrokken mannen, met over het algemeen afkeer van politiek. Zo zegt een man van in de vijftig, die als vrijwilliger actief is in het buurtcentrum: *'Jij bent zelf degene die het moet doen. Je kunt een kruisje zetten [op het stemformulier], maar wij kleine mensen moeten het doen. Stemmen helpt misschien maar 5 of 6 procent.'*

Over politici zegt hij: *'Je kunt een ontwikkeld mens zijn, maar in de praktijk weten ze niets'*.

Een andere man (eind 50, ook vrijwilliger in het buurtcentrum), zegt: *'Je moet je stem niet weggeven, je moet je eigen stem gebruiken. Je laten vertegenwoordigen is het stomste wat je kunt doen.'* Hoewel niet-stemmen in het maatschappelijke debat vaak wordt geassocieerd met 'afgehaakt' zijn, zijn deze bewoners in verschillende opzichten juist sterk 'aangehaakt', maar niet in politieke zin.

Perspectief: verbroken beloftes en de behoefte aan echt contact

Verschiedende bewoners noemen de term 'belofte': zij zijn van mening dat politici zich toch niet aan hun beloftes houden, waardoor stemmen geen zin heeft. Ze maken daarbij vaak geen onderscheid tussen landelijke en lokale politiek. Nabij een winkelcentrum spreken we een jonge man. Hij is 30 jaar, en werkzaam in de bouw. Hij schetst een beeld van zijn persoonlijk leven. Een

mix van hard werken, studieschuld en – met moeite – de eindjes aan elkaar kunnen knopen: *'De arme mensen worden steeds armer, er zijn steeds minder sociale woningen en levenskosten worden steeds duurder. Bovendien moet ik ook nog mijn studieschuld terugbetalen. Mijn tante wacht al jarenlang op een sociale woning, nu werk ik aan het verbouwen van woningen die allemaal voor Oekraïners zijn bestemd.'* In zijn ogen zouden bestuurders en politici hier echt iets aan moeten en ook kunnen doen.

Maar: *'Politici komen hun beloftes niet na. Ze beloven ons dat ze de armen gaan helpen, maar doen dat nooit.'* Hij is ook niet van plan om in de nabije toekomst te stemmen: *'Zolang politici hun woorden niet nakomen kan niemand mij verplichten om te stemmen. Voorlopig zie ik alleen maar vriendjespolitiek, deels omdat er in de politiek een witte cultuur heerst en omdat de resultaten voorspelbaar zijn. Daarom zie ik het nut niet in om te gaan stemmen, ik vertrouw het systeem niet. Ze maken zich niet hard voor mensen zoals wij. Witte mensen hebben prio, arme mensen van kleur komen laatst.'*

Ook een vrouw van 49, die werkt in een supermarkt, stelt dat politici hun beloftes niet nakomen: *'Waarom zou ik stemmen voor een overheid waarbij ik geen verandering zie? [...] Zodra de stembrieven binnenkomen, gooi ik ze weg.'*

De afstand is te groot, waardoor *'je niet weet wat je stemt'*, aldus een in de wijk actieve bewoner. Gemeenteraadsleden en wethouders moeten *'gewoon langskomen'* (bij een buurtcentrum) en met bewoners spreken. Niet alleen in de periode voorafgaand aan verkiezingen, maar het hele jaar door. *'Vlak voor de verkiezingen bijeenkomsten organiseren, dat kan echt niet, daar trappen ze niet in'*, zegt een medewerker van de gemeente die in de wijk actief is. Ook om

specifieke doelgroepen zoals arbeidsmigranten te bereiken, is het *'echt in gesprek gaan om mensen geïnteresseerd te laten raken'* cruciaal: *'een campagneflyer naar het Pools vertalen is niet genoeg'* (vertegenwoordiger van arbeidsmigranten).

De al eerdergenoemde gebrekkige kennis over het politieke systeem speelt volgens professionals een belangrijke rol en wordt versterkt door de gebrekkige zichtbaarheid van lokale politici. Ze komen weleens langs, maar dan komt het op bewoners al snel over als *'aapjes kijken'* of *'even je gezicht laten zien om de druk ervan af te halen'*.

Bewoners en professionals ervaren dergelijke bezoeken in veel gevallen niet als oprechte interesse in wat er in de wijk speelt en om daadwerkelijk problemen op te lossen, maar vooral als bezoeken die het eigenbelang van politici dienen.

Sommige respondenten gaan een stap verder: zij wantrouwen niet alleen de bedoelingen van politici, maar zetten vraagtekens bij het stemproces zelf. Zo zegt een vrouw van in de zestig, die als vrijwilliger in een buurtcentrum werkt, dat ze van mensen hoorde dat ze op *'die en die'* partij hadden gestemd.

Wantrouwend: *'maar je ziet het niet terug in de uitslag'*. Volgens haar worden stemmen *'weggebonjourd'*. *'Wie is daarbij? Ik vertrouw het niet.'*

Perspectief: niet stemmen omwille van beleid, berusting

Sommige bewoners benoemen juist niet 'de politiek in brede zin', maar geven aan dat ze omwille van bepaald beleid (waar ze het niet mee eens zijn) niet zijn gaan stemmen. Vooral het coronabeleid is daarbij een steen des aanstoots. Zo gaf een man van 33 jaar, werkzaam als automonteur, aan dat de politiek de coronapandemie gebruikte *'om het volk te controleren, in plaats van te beschermen.'* Een andere bewoner, 43 jaar en eigenaar van een café, gaf aan dat hij vroeger altijd op lokale partijen stemde, maar dat hij door het sluiten van zijn kroeg in coronatijd het vertrouwen in de overheid verloren is.

De houding van andere bewoners tegenover de gemeenteraadsverkiezingen en de lokale politiek is niet zo zeer wantrouwend of teleurgesteld wat betreft politiek of beleid, maar eerder berustend. Een jonge vrouw van 29, die als zelfstandige werkzaam is in de zorg zegt: *'Ik ga gewoon mee met de stroom, mijn stem verandert niks'*. Ze ziet dan later wel wat de uitslag is en accepteert die uitslag. Het politieke proces ziet ze als iets dat buiten haar om gebeurt.

Tot slot: ervaringen die mensen los van de verkiezingen met de gemeente hebben doen ertoe. De gemeente vraagt bewoners aan allerlei participatietrajecten mee te doen, maar de communicatie richting burgers schiet tekort, vinden diverse sleutelfiguren, zoals wijkprofessionals en actieve bewoners.

'Als je wilt dat mensen willen blijven participeren, dan moet je communiceren, reageren. Het is soms echt schofferend, je hoort soms helemaal niets meer' (deelnemer bewonersinitiatief).

Bewoners verwachten echt niet dat ze altijd hun zin krijgen, maar *'als je een beslissing neemt moet je die uit kunnen leggen en onderbouwen aan betrokkenen'*, in plaats van simpelweg *'het kan niet'* te zeggen, zegt een deelnemer aan een bewonersinitiatief.

Perspectief – lokaal kan je wél verschil maken

Drie van de 22 deelnemers aan de straatgesprekken gaven aan gestemd te hebben bij de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen. Alle drie gaven aan (bijna) altijd te stemmen. Een man van 36 jaar oud en werkzaam als stukadoor vertelde alleen lokaal te stemmen (en dus niet bij de landelijke verkiezingen):

'Lokaal kan je echt nog wat doen voor mijn stad Den Haag.'

Landelijk heeft het volgens hem geen zin *'omdat de rijken toch altijd winnen'*. Hij heeft op Hart voor Den Haag gestemd. Een vrouw, die werkzaam is in de zorg en haar leeftijd niet wil delen, vertelt dat ze wel gestemd heeft, net als veel van haar familieleden. Ze deelt de opvatting dat beloftes vaak niet nagekomen worden.

'Maar daar is een oplossing voor. Vroeger stemde ik ook op een partij die hun beloftes niet nakwamen, maar sindsdien stem ik op een andere partij.'

Ook de sleutelfiguren adresseren het wantrouwen tegenover de overheid. Deels door landelijke ontwikkelingen, zoals de lockdowns die door veel bewoners als een te harde maatregel werd ervaren. Maar deels ook door wat er in de lokale politiek speelt. Vooral de gang van zaken rond de partij Hart voor Den Haag, geleid door oud-PVV-kamerlid Richard de Mos, speelt daarbij een rol. Hart voor Den Haag wordt door veel bewoners ervaren als een partij die wél geworteld is in de verschillende wijken van Den Haag. Vanwege het destijds nog lopende corruptieonderzoek – waarvoor De Mos recent is vrijgesproken – hebben verschillende partijen aangegeven niet met HvDH te willen onderhandelen over de vorming van een college, ondanks de verkiezingsoverwinning van de partij. Veel bewoners vinden het kwalijk dat de grootste partij buitenspel is gezet.⁹

Drie bewoners die aangesloten zijn bij een bewonersinitiatief in Laak vertellen tijdens een groepsinterview zeker te hebben gestemd. Zij zien dit als een belangrijk recht. Een van hen zegt *'als je niet stemt, moet je ook niet klagen'*. Een ander is het daar overigens niet mee eens:

'Ik stem altijd, ik ben blij dat dat kan in Nederland. Maar ik heb niet de illusie dat het daadwerkelijk uitmaakt. Je krijgt "ik wil niet met die" [het uitsluiten van bepaalde partijen in de formatie], dat is funest voor het vertrouwen. (...) Ik ben het niet eens met de opmerking van [andere deelnemer aan groepsgesprek] dat als je niet stemt, je niet moet klagen. Ik kan me voorstellen dat veel mensen het vertrouwen kwijt zijn.'
(man, aangesloten bij bewonersinitiatief)

⁹ Al was dit pas na de verkiezingen duidelijk; het is daarmee niet zozeer een verklaring voor de lage opkomst, maar een voorbeeld van hoe het vertrouwen volgens de betrokkenen verder wordt aangetast.

Ook de deelnemers aan het groepsgesprek met wijkprofessionals en andere sleutelfiguren – die zelf niet allemaal in Laak wonen – tonen begrip voor de niet-stemmers. Ze geven aan dat de kloof tussen de systeemwereld van de gemeente en de leefwereld van de mensen in de wijk zo groot is, dat ze snappen dat veel mensen de gemeenteraadsverkiezingen niet ervaren als iets dat ook over hen gaat. Ook kunnen de sleutelfiguren zich voorstellen dat deze mensen denken dat het toch niet uitmaakt of je wel of niet stemt.

Een perspectief van migranten

Migranten uit de EU kunnen direct meedoen aan de gemeentelijke verkiezingen in een andere lidstaat. Een deel van de EU-arbeidsmigranten die in de wijk wonen mag niet stemmen, omdat zij niet officieel staan ingeschreven. Maar ook onder degenen die wel staan ingeschreven, is de opkomst laag (zie het intermezzo over Oost-Europese arbeidsmigranten). Volgens een vertegenwoordiger van arbeidsmigranten komt dat deels door een gebrek aan politiek bewustzijn, maar ook omdat zij het idee hebben dat niemand in de politiek voor hun belangen opkomt.

*'De agenda van politieke partijen staat ver weg van hun problemen hier, zij voelen zich niet aangesproken, en ze voelen zich in dit opzicht als tweederangsburgers behandeld.'*¹⁰

¹⁰ Reactie op de onderzoeksbevindingen van Malgorzata Bos-Karczewska, hoofdredacteur van website Polonia.nl, een Poolstalige website gericht op Polen in Nederland.

Perspectief: 'de politiek moet de zwakheid bij zichzelf zoeken'

Bewoners noemen bovendien vaak een combinatie van redenen, waarbij ze eerst aangeven dat ze geen tijd hadden of hun ID kwijt, op vakantie of ziek waren, om er daarna aan toe te voegen dat ze 'heel weinig over de lokale politiek' weten, 'niet veel met lokale politiek' hebben, 'weinig inzicht in wat er gaande is' hebben, en 'politiek niet interessant' vinden.

Deze bewoners ervaren weinig prikkels om te gaan stemmen, terwijl ze wel praktische obstakels zien. In enkele straatgesprekken komen ook de in de groepsgesprekken besproken thema's van verhuismobiliteit en ongeregistreerd wonen naar voren. Zo geven enkele respondenten aan pas enkele maanden in de wijk – en in Den Haag – te wonen, waardoor ze naar eigen zeggen te weinig weten over de lokale partijen en thema's. Een student vertelt dat ze feitelijk wel in de wijk woont, maar officieel staat ingeschreven in een andere gemeente en dus niet mocht stemmen voor de Haagse gemeenteraad.

In de straatgesprekken hebben we deelnemers die niet gestemd hadden, gevraagd wat er voor hen voor nodig zou zijn om bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen wel te gaan stemmen. In de antwoorden is een duidelijk verband te zien met de redenen waarom mensen niet zijn gaan stemmen. Deelnemers die weinig interesse in de lokale politiek hebben en/of aangeven er te weinig van af te weten, noemen meestal wel omstandigheden die hen naar de stembus zouden lokken. Zij antwoorden bijvoorbeeld: andere thema's benoemen (meer landelijke thema's in de lokale politiek, zoals vaccinatie en de toeslagenaffaire) en meer laagdrempelige informatie geven over de standpunten van de partijen. Een man van 40 die sinds acht maanden in de wijk woont en niet heeft gestemd en zegt niet veel te hebben met lokale

politiek omdat hij weinig inzicht in heeft 'in wat er gaande is', denkt dat hij een volgende keer wel zou stemmen als hij meer informatie heeft:

'Ik heb goede toelichting nodig. Geen flyers van kandidaten waarin ze zichzelf of hun partij promoten, maar meer: wat doet de lokale politiek, het lokale bestuur? Waar gaat de regering over en wat gebeurt er lokaal?'

Een enkeling ziet vooral een rol voor zichzelf: 'Ik moet me er beter in verdiepen'. Enkele respondenten die normaal altijd wel stemmen, maar nu vanwege uitzonderlijke omstandigheden (zoals een coronabesmetting) niet, gaven aan de volgende keer wel weer te gaan stemmen. Daar is volgens hen geen extra prikkel voor nodig.

De wijkprofessionals, actieve bewoners en andere sleutelfiguren zijn eensgezind: de politiek zelf is aan zet.

'Je moet de schuld of zwakheid [als gemeente] bij jezelf zoeken', aldus de coördinator van een buurtcentrum.

Want, zo stelt een betrokkene bij een bewonersinitiatief vast: 'Je [de gemeente] laat de wijk niets zien van een verbetering. Laat zien dat je er iets mee doet, anders gaan mensen afhaken'. Ook een medewerker van de gemeente die zich met participatie bezighoudt, zegt: 'Men wil geen abstracte termen rond verkiezingstijden. Het komt neer op het volgende: wat kun je concreet betekenen voor deze wijk?'

4. Bevindingen van bewoners: hoofdlijnen en patronen

Als je aan mensen vraagt waarom ze gestemd hebben, zeggen ze meestal dat het hoort, een gewoonte is, een belangrijk recht in een democratisch bestel, of een morele plicht. Maar als je aan mensen vraagt waarom ze *niet* hebben gestemd, dan noemen ze veel meer verschillende redenen. Dat kwam duidelijk naar voren in het vorige hoofdstuk. Daar zoomden we in op de lokale context van de onderzochte wijken.

In dit hoofdstuk zoomen we uit en kijken we naar overeenkomsten tussen de wijken. Wat zijn de overstijgende patronen in de motieven om niet of wel te stemmen? En welke algemene patronen herkennen we uit eerder en elders verricht onderzoek (Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022; Vermeulen, Kaulingfreks & Redan, 2023; Vollaard et al. 2022; Van Dijk & Moors, 2018).

Vanuit de straatgesprekken en (groeps)interviews in de Haagse wijken klinken veel uiteenlopende geluiden. Het is rijk en gedetailleerd materiaal. Dat geeft scherp inzicht in wat er leeft onder bewoners en hoe ze daar over nadenken en spreken. Tegelijkertijd is het een momentopname bij een selecte groep bewoners, die soms spontaan meededen en soms werden gevraagd om dat te doen. Dat betekent dat zij niet namens de wijk spraken, of per se een dwarsdoorsnede van de wijkbewoners vertegenwoordigden. Daarnaast is het goed om op te merken, dat het veldwerk vroeg in 2023 heeft plaatsgevonden; bijna een jaar na de gemeenteraadsverkiezingen van 2022. Voor veel mensen voelden die verkiezingen vermoedelijk als lang geleden. En er waren op dat moment alweer provinciale verkiezingen (maart 2023). Dat heeft logischerwijs invloed op de betrouwbaarheid van de bevindingen.

Deze kanttekeningen zijn op hun plaats. Maar het blijft een interessante bevinding dat stemmen voor sommige mensen hoe dan ook een belangrijk moment is, terwijl andere mensen er eigenlijk niet of nauwelijks waarde aan hechten – of niet meer. We merkten ook in de gesprekken, dat het voor veel mensen eigenlijk niet zo over verkiezingen als zodanig ging.

Wat hen aan het hart ging, waren dieperliggende breuklijnen, het gevoel greep te verliezen op wat er in de wijk en de stad gebeurt: '*Unsicherheit*' noemde de socioloog Bauman dat herkenbare brede verschijnsel in de

samenleving van vandaag (Bauman, 2000). Een werkelijkheid waarin veel van wat ooit recht of krom was nu diffuus is geworden, de wereld zo groot of zo klein is als je wilt, economische verschillen eerder toe dan afnemen, alles flexibel moet zijn: ook hoe zeker je je wilt voelen op school of in het werk, waar alles draait om sociale media en internet, en menselijke relaties in formele contacten, bijvoorbeeld met een gemeente, 'klantcontacten' zijn geworden, die soms kafkaëske vormen kunnen aannemen (Brenninkmeijer, 2012).

Kortom, het ging in veel gesprekken niet alleen over verkiezingen, maar ook over hoe het met mensen gaat in de wijken.

4.1 Gradaties van wantrouwen

Gebrek aan vertrouwen komt veel voor als motief om lokaal niet te stemmen. Sommige mensen wantrouwen de politiek, of het systeem. Anderen wantrouwen politici. Tal van niet-stemmers zijn van mening dat het niet uitmaakt of zij wel of niet gaan stemmen. In hun optiek wordt er toch niets mee gedaan. 'Ze komen hun beloften niet na' en 'ze maken het niet waar', zeggen veel niet-stemmers over politici. Of ze het dan hebben over lokale politici, of dat landelijke politici hun beeldvorming bepalen, is niet altijd duidelijk. Lokale en landelijke problematiek zijn vaak met elkaar verweven in de antwoorden van niet-stemmers.

Op beide niveaus zien respondenten een gebrek aan daadkracht, beloftes die niet worden nagekomen en oneerlijkheid over gemaakte keuzes. Volgens sommigen is dit een teken van de onkunde en gebrek aan daadkracht van de politiek of overheid. De gemeente laat volgens hen geen resultaten zien.

Anderen zoeken er meer achter. Vaak zijn deze bewoners structurele niet-stemmers. Ze wonen vooral in wijken met een relatief lage opkomst, waar de redenering 'stemmen verandert toch niets' gecombineerd wordt met de opvatting dat de politiek er niet voor 'ons soort mensen' is (Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022; Vollaard et al., 2022; Vermeulen, Kaulingfreks & Redan, 2023).

Nogal wat mensen maken geen duidelijk onderscheid tussen de gemeentelijke politiek en de gemeentelijke organisatie. In hun ogen is het 'het systeem' dat niet deugt. De overheid doet maar wat, vertelden respondenten in Bouwlust en Vrederust en andere wijken, maar niet wat nodig is. Dat resoneerde in de onderzochte wijken: er is woningnood, achterstand in woningonderhoud, soms verloedering zelfs, migranten moeten opgevangen worden, achter de voordeuren is veel sociale problematiek – maar gaat de overheid dat oplossen...? Politici werden 'mooipraters' genoemd. Of erger eigenlijk: 'mooipraters die niet luisteren'. Sommige niet-stemmers twijfelden over de eerlijkheid van het stemproces en vermoedden dat er stemmen werden weggemaakt.

Hoewel niet-stemmen en 'afgehaakt' zijn in het publieke debat vaak in één adem genoemd worden, maken de straatgesprekken duidelijk dat er niet-stemmers zijn die verder behoorlijk 'aangehaakt' zijn bij de lokale samenleving. Zij zijn enkel in politieke zin afgehaakt (of wat dat betreft nooit 'aangehaakt' geweest en dus ook niet 'afgehaakt'). Zo zeggen twee vrijwilligers in een buurtcentrum in Den Haag Laakkwartier en Spoorwijk dat je '*zelf degene bent die het moet doen*', en je je eigen stem niet '*moet weggeven, maar gebruiken*'. Het liever zelf doen in plaats van vertrouwen op anderen. De overheid inclusief.

Vanuit dat gezichtspunt van (ervaren) '*collective efficacy*' zit er ferm verschil tussen de wijken. In Mariahoeve, Bouwlust of Laakkwartier, bijvoorbeeld, lijkt veeleer een proces aan de gang waarbij problemen van uiteenlopende groepen bewoners zich opstapelen, waarbij niet alleen het 'samen' ontbreekt, maar eveneens het vermogen om die problemen vanuit de wijk op te lossen. Mensen zorgen nog wel een beetje voor bekenden dichtbij, maar niet meer voor een straat, of een buurt, of een wijk. Waar die betrokkenheid en doekracht nog wel bestaat, zoals in de Vogelwijk, daar zijn politiek en overheid trouwens ook behoorlijk onzichtbaar, gaven bewoners aan. Waarom krijgen we van de gemeente niet juist een steuntje in de rug, vragen ze zich af, juist omdat het hier nog wel best goed gaat?

4.2 Geen belangstelling voor (lokale) politiek

Een ander veelvoorkomend motief van niet-stemmers is gebrek aan belangstelling in politiek. Respondenten noemen soms vooral de lokale politiek, soms de politiek als geheel. Geregeld hoorden we dat 'lokaal er niet toe doet'. Landelijke verkiezingen zijn belangrijker dan gemeentelijke. Voor de Tweede Kamer stemden ze wel, voor de gemeenteraad niet. Of andersom, dat komt ook voor: respondenten die vinden dat je lokaal nog verschil kunt maken. Wijken zijn in dit opzicht anders. Vergeleken met Mariahoeve en Marlot, waar lokale en landelijke issues nauwelijks van elkaar waren te onderscheiden, kwamen tijdens het veldwerk in het Geuzen- en Statenkwartier, bijvoorbeeld, juist lokale issues naar voren, die volgens de respondenten met de lokale opkomst verband hielden. Genoemd werden de instroom van nieuwkomers, yuppen en expats, of allerlei infrastructurele werken.

Voor de een gaat gebrek aan interesse gepaard met wantrouwen, voor de ander is het blanco: geen mening. Sommige niet-stemmers zeggen het bijna verontschuldigend, anderen vinden het logisch en vanzelfsprekend: politiek is *'niet belangrijk'* en *'niet interessant'*. Het valt op hoe vaak respondenten aangeven dat ze stembiljetten hebben weggegooid of verscheurd. Actieve handeling, uit onvrede. Sommige niet-stemmers associëren stemmen met ergens tegen zijn of met verandering willen – en daar hebben ze geen behoefte aan. Andere niet-stemmers verwoorden het als een (wed)strijdje: een manier om de boventoon te voeren, boven de ander te staan. De politiek maakt ijdel, vonden sommige mensen in de Vogelwijk.

Lokale professionals geven aan dat sommige bewoners weinig binding hebben met hun gemeente vanwege de plek waar ze wonen, soms zelfs binnen een wijk. Niet alle plekken zijn bij de gemeente even goed in beeld, volgens de respondenten. In vrijwel alle wijken zijn de voorzieningen om samen te komen beperkt, dus ontstaat geen 'groter wijk'. Verhuismobiliteit speelt eveneens een rol, en het type mensen dat nieuw instroomt. Die verschilt nogal tussen de onderzochte Haagse wijken. Expat-bubbels participeren niet in de wijk, zoals in Geuzen- en Statenkwartier door andere bewoners werd gezegd.

Veel nieuwe bewoners stemmen niet, omdat ze het gevoel hebben dat het hen (nog) niet betreft of aangaat. Verschillende bewoners zeggen dat zij onvoldoende informatie hadden over de verkiezingen of over wat de gemeenteraad doet. Mochten ze wel stemmen voor de gemeenteraad? Taalbarrières spelen daar dikwijls een rol bij, zagen we tijdens het veldwerk in de wijken, zowel bij arbeidsmigranten als bij expats. Ook in Amsterdam bleek dat onmiskenbaar aan de orde (Vermeulen, Kaulingfreks & Redan, 2023). Mensen hebben niet gestemd, omdat zij geen 'geïnformeerde keuze' konden

maken. Dat motief kwam ook naar voren in landelijk kwantitatief onderzoek naar de lokale niet-stemmer (De Blok, Den Ridder & Boogers 2022). Tegelijkertijd blijken argumenten als 'ik heb me er niet voldoende in verdiept' en 'ik heb er te weinig over gehoord' vaak samen te gaan met geringe interesse (Vollaard et al., 2022).

4.3 Geen verbinding met 'de gemeente'

Hoe verschillend de onderzochte Haagse wijken ook zijn, overal voelen groepen bewoners zich niet gezien door lokale politici en de gemeentelijke organisatie. 'De aandacht gaat altijd naar...': anderen, zeggen zij. Wijkbewoners ervaren niet dat de lokale politici oprecht geïnteresseerd zijn in 'mensen zoals zij'. En als de gemeente niets voor jou doet, waarom zou je dan enige inspanning leveren om te gaan stemmen? Het maakt allemaal niet uit, *'of je door de kat of door de hond gebeten wordt'*.

Hiermee samenhangend ervaren niet-stemmers in de Haagse wijken politici ook als onzichtbaar en weinig benaderbaar. In verkiezingstijd tonen ze zich in de wijken, daarvoor of daarna nauwelijks. Hierdoor ervaren bewoners dat ze worden verlost, zonder dat er iets tegenover staat. Sommige bewoners die vroeger nog wel stemden, maar nu niet meer, geven aan dat dit te maken heeft met een gebrek aan verbinding. Vroeger stemde je op iemand die je kende, maar ze kennen de lokale politici steeds minder.

Hier zit onvrede, ook richting gemeentelijke organisatie. Want mensen maken, zoals we hiervoor aanstipten, geen duidelijk onderscheid tussen de gemeentelijke politiek en de gemeentelijke organisatie. Hun perceptie dat de politiek er niet voor hen is, Contact met de gemeente is lastig en afstandelijk,

niet 'menselijk' was hoe sommige respondenten het noemden: de kwaliteit van het contact is niet goed. Mensen ervaren geen aansluiting in de manier waarop de gemeente communiceert. En dat is eigenlijk al een poos het geval (zie bijvoorbeeld: Van Dijk & Moors, 2018).

4.4 Wat zeggen de stemmers?

Mensen die wél gestemd hebben bij de gemeenteraadsverkiezingen toonden zich bewust van het recht om te kunnen stemmen. Dat is waar de democratie om draait, zeggen zij. Dikwijls betreft het oudere mensen, die – met recht, zo blijkt uit onderzoek (Vollaard et al., 2022; Vermeulen, Kaulingfreks & Redan, 2023) – denken dat jongeren minder gaan stemmen. In het onderwijs zou er, volgens hen, meer aandacht moeten zijn voor democratische beginselen, in de hoop dat we dit verworven recht meer gaan waarderen. Maar de gemeente moet ook investeren in communicatie met mensen die niet zo taalvaardig zijn, vinden respondenten. Bij de leefwereld van jongeren sluit de overheidscommunicatie evenmin goed aan.

Bovendien moet je je mond houden als je niet stemt, vinden respondenten (zie ook: Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022). Stemmen wordt door stemmers als een voorrecht of burgerplicht gezien. Voor de een vloeit die vooral voort uit gewoonte, omdat het hoort, en van huis uit altijd zo ging. De ander voelt het oprecht dieper, als een principe, of een morele plicht. Om er vervolgens achteraan te zeggen, dat ze het eigenlijk niet erg interessant vinden en zich er niet zo in verdiepen.

Sommige stemmers verwachten met hun stem tegenwicht te kunnen bieden aan bepaalde partijen of politici waar ze het niet mee eens zijn. Andere wijkbewoners stemmen juist – of zelfs alleen – bij de

gemeenteraadsverkiezingen, omdat bepaalde partijen lokaal nog van betekenis kunnen zijn. Zij dichten de landelijke politiek minder doe-kracht toe, en geven zo, vinden ze zelf, een duidelijk signaal af.

4.5 Overlappende werelden

Stemmers hebben ook begrip voor mensen die er geen vertrouwen (meer) in hebben. En kunnen zich goed voorstellen, dat het op een gegeven moment voor henzelf ook ophoudt. Er staat geen muur tussen stemmers en niet-stemmers. Evenmin zijn het homogene categorieën: onder niet-stemmers bestaan uiteenlopende motieven, en onder stemmers ook. Mensen die dezelfde opvatting hebben, bijvoorbeeld dat stemmen geen zin heeft, kunnen toch ander gedrag vertonen. De een stemt wel, de ander niet. En mensen die hetzelfde gedrag vertonen, kunnen daar heel andere motieven voor hebben (vgl. De Koster, 2022).

Onder niet-stemmers was gebrek aan vertrouwen een belangrijk motief om niet te gaan stemmen. Ook een deel van de stemmers zegt er eigenlijk weinig vertrouwen in te hebben (zie ook: Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022; Van Bochove & Moors 2022). Achter de 'als je niet stemt, mag je niet klagen' en 'het is een verworven recht' volgt vaak een 'maar'. Ook in dit opzicht bestaat er geen dag en nacht verschil tussen stemmers en niet-stemmers.

4.6 Conclusie

Buiten kijf staat dat bewoners van de onderzochte Haagse wijken zich vaak niet gezien en gehoord voelen. Niet vertegenwoordigd bovendien door de lokale politici, die volgens hen vooral oog hebben voor andere wijken dan de

hunne. Wat ze willen, is dat bestuurders, raadsleden, maar ook ambtenaren naar hun wijk komen en zich werkelijk interesseren voor wat daar onder de mensen speelt. Deze constatering heeft duidelijke raakvlakken met de 'narratieven van wantrouwende burgers', die het Verwey-Jonker Instituut presenteerde (Peeters et al., 2020).

Die narratieven zijn samen te vatten in drie bronnen van wantrouwen (Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022). Ten eerste ervaren mensen dat politici en de overheid steeds verder van hen af komen te staan. Juist op lokaal niveau wordt dit als een verlies ervaren, omdat het daar ooit zo tastbaar was (Peeters et al., 2020). Het valt ook op, dat mensen niet of nauwelijks verschil maken tussen de overheid lokaal en de overheid regionaal of landelijk. Dikwijls heeft 'de overheid' bovendien de connotatie van de politiek: het politieke bedrijf. Ten tweede voelen mensen zich ongezien, niet serieus genomen als het gaat over de problemen waar zij in hun wijk mee te maken krijgen. Sommigen reageren hier berustend op, ze hebben zich erbij neergelegd. Anderen maken zich er wel druk over, ze signaleren ongelijkheid in het handelen van politici en overheid. Ten derde stellen niet-stemmers dat stemmen 'geen zin heeft', omdat 'er toch niks gaat verbeteren' en politici 'hun beloftes niet nakomen'. Hierbij valt op dat lokale kwesties en landelijke problematiek in één adem genoemd worden. De toon waarmee ze dit zeggen, loopt nogal uiteen. Voor sommigen gaat het over incompetentie van politiek en overheid, voor anderen grenst het aan handelen uit eigenbelang en bewust dingen achterhouden.

Op basis van het veldwerk zouden wij termen als 'boze burgers' of 'afgehaakte burgers', zoals die in de media dikwijls worden gehanteerd, niet snel gebruiken (Van der Meer & Ham, 2022; De Voogd & Cuperus, 2021). Niet-stemmers hebben allerlei gevoelens en emoties wat de (lokale) politiek

aangaat, zoals onverschilligheid, tevredenheid, berusting, teleurstelling, machteloosheid, cynisme, argwaan en woede. Waar boosheid een actieve emotie veronderstelt, hebben nogal wat niet-stemmers zich erbij neergelegd dat de politiek – in hun ogen – het verschil niet zal maken. De term 'afgehaakt' suggereert, dat mensen ooit eerst 'aangehaakt' waren en 'niet meedoen' in de maatschappij. Beide suggesties willen we nuanceren. Als het om politieke participatie gaat, zijn er mensen die nooit 'aangehaakt' zijn geweest. We spraken met mensen die nog nooit hadden gestemd. Daarnaast troffen we ook mensen die in politieke zin wel 'afgehaakt' waren. Zwaar teleurgesteld en afgeknapt op de politiek – dat was wat ze overdroegen. Maar in allerlei opzichten bleken deze mensen juist weer heel 'aangehaakt' te zijn, bijvoorbeeld als vrijwilliger in een buurthuis in de wijk.

Is Den Haag 'de rauwste stad van het land', zoals *de Volkskrant* (14 augustus 2020) suggereerde? Waar een enkele straat de strikte grens tussen 'wij' en 'zij' kan zijn: 'Nergens is de ander zo aanwijsbaar als hier'. De afgelopen paar jaar hebben we de maatschappelijke onrust, de spanningen, het geweld zo nu en dan, aan de oppervlakte voelen komen. Er is aandacht voor het gepolariseerde politiek klimaat in Den Haag. Maar het is nodig om ook de tijd te nemen voor het verhelderen van maatschappelijke breuklijnen of spanningen, voor het horen van mensen en meningen, voor het duiden van achtergronden. Wie die gelaagdheid, die er altijd en overal is, niet ziet en daarover in gesprek gaat met mensen die in de wijken wonen en werken, die mist de kern van waar (niet-)stemmen feitelijk over gaat.

5. Handelings- perspectieven

We sluiten af met een aantal handelingsperspectieven voor de gemeente(raad). Deze handelingsperspectieven geven handvatten om de lokale democratie te versterken, zowel wat betreft opkomst bij verkiezingen, als wat betreft het vergroten van betrokkenheid en vertrouwen van bewoners in de gemeentepolitiek. Het gaat hier om een gezamenlijke opgave waarin alle betrokkenen: de gemeenteraad, het college en de gemeentelijke organisatie, een eigen rol en verantwoordelijkheid hebben. We maken een onderscheid tussen handelingsperspectieven die op kortere en langere termijn bijdragen aan het versterken van de lokale democratie.

Als één ding duidelijk mag zijn, dan is het dat het versterken van de lokale democratie vooral een kwestie is van een lange

adem. Rond gezegd: opkomstcijfers bij lokale verkiezingen staan niet alleen in Den Haag onder druk. Dat is een (inter)nationaal fenomeen. Een *quick fix* is er dan ook niet.

De gemeente(raad) zal deze handelingsperspectieven moeten uitwerken binnen de (politieke) context in Den Haag. De opvolging ervan vraagt om het tussentijds leren van ervaringen en op basis daarvan aanpassen van de aanpak.

Het is raadzaam om de opvolging van dit onderzoek de komende jaren te monitoren zodat de voortgang kan worden gevolgd en tussentijds worden bijgestuurd. De duale werkgroep opkomstbevordering zou deze rol op zich kunnen nemen. Ook is het raadzaam om sleutelfiguren en actieve bewoners te betrekken bij de opvolging van dit onderzoek.

5.1. Uitgangspunten: resultaat, responsiviteit en rechtvaardigheid

In algemene zin zijn inspanningen om het vertrouwen van bewoners in de politiek te vergroten onder te brengen onder drie noemers: *resultaten*, *responsiviteit* en *rechtvaardigheid* (Den Ridder, 2022). Deze drie R-en kunnen worden gebruikt als uitgangspunten voor al het handelen van de gemeente(raad) dat bijdraagt aan herstel van vertrouwen.

Met *resultaten* wordt verwezen naar het concreet aanpakken van maatschappelijke problemen en de voortgang en resultaten zichtbaar maken voor bewoners. In wijken waarin sprake is van een veelheid aan met elkaar samenhangende, maatschappelijke problemen is het boeken van resultaten een eerste stap om politieke betrokkenheid te vergroten. Bewoners geven aan daadkracht te missen bij het oplossen van de kleine en grote problemen in hun wijk. Beloften over de aanpak van problemen worden niet waargemaakt. Dat gevoel speelt op alle niveaus. Van de openbare ruimte: *'Alles duurt zo lang. De hele stad ligt opengebroken. Er is geen coördinatie op. Net als alles af lijkt te zijn, wordt het weer opengebroken voor het volgende.'* Tot aan beloftes, die tijdens gesprekken tussen ambtenaren of politici en inwoners gedaan worden: *"We nemen het mee", wordt er dan gezegd. En daar blijft het dan bij. Er wordt nooit wat mee gedaan.'*

Het laatste citaat laat bovendien zien, dat ook de *responsiviteit* van bestuurders en ambtenaren nog te verbeteren valt. In onze gesprekken in Den Haag wordt vaak verwezen naar het serieus nemen van bewoners en hun zorgen, opvattingen en ideeën. Serieus nemen impliceert niet alleen luisteren, maar vooral ook verantwoording nemen én afleggen over keuzes die de politiek maakt en hoe de inbreng van bewoners hierin is meegewogen. 'Echt

luisteren', noemde een respondent dat. Dit is met name van belang als niet tegemoet wordt gekomen aan wat bewoners belangrijk vinden. In de wijken waarin onderzoek is gedaan ervaren bewoners een grote afstand tot de gemeente, deze is voor hen niet of moeilijk bereikbaar. Omgekeerd voelen bewoners zich door de gemeente ook – vaak – ongezien.

Met *rechtvaardigheid* wordt verwezen naar een overheid die eerlijk en transparant handelt. Het gaat erom dat bewoners ervaren dat de gemeente er is voor iedereen, dat iedereen meetelt. Die (gevoelde) onrechtvaardigheid *'zorgt dat er weinig vertrouwen is, weinig commitment en geen dialoog.'* En dan is het logisch, zo stelt een respondent dat inwoners minder snel geneigd zijn te gaan stemmen: *'Als je de overheid niet vertrouwt, ga je zeker niet stemmen.'* Bewoners van verschillende wijken geven aan het gevoel te hebben dat 'mensen zoals ik' (bijvoorbeeld mensen met een laag inkomen, of mensen met een beperking) er niet toe doen. En dat de aandacht van de gemeente naar andere wijken gaat in plaats van naar die van hen.

5.2. Handelingsperspectieven

We maken onderscheid tussen 1) opkomst bevorderen (korte termijn), 2) contact herstellen (middellange termijn) en 3) politieke betrokkenheid vergroten (lange termijn).

1. Opkomst bevorderen

Het herinvoeren van de opkomstplicht bij verkiezingen of het combineren van lokale en landelijke verkiezingen op één dag draagt bij aan een hogere opkomst. Hier kan de gemeente echter niet zelf over beslissen, dergelijke keuzes worden landelijk gemaakt. Hoewel dergelijke maatregelen bijdragen

aan een hogere opkomst, wil dit niet zeggen dat de politieke betrokkenheid ook toeneemt. De kans bestaat dat bewoners ongeïnformeerd hun stem uitbrengen.

De mogelijkheden die gemeenten zelf hebben om de opkomst bij verkiezingen te bevorderen zijn onder te verdelen in twee typen maatregelen: maatregelen gericht op het wegnemen van praktische belemmeringen om te stemmen en het inzetten van opkomst bevorderende informatiecampagnes.

Over praktische belemmeringen is het tijdens onze gesprekken vaak gegaan. Bijvoorbeeld: *'25 procent van de Haagse bevolking is laaggeletterd. Dan moet je op een heel andere manier communiceren. Als je migranten wil benaderen, dan moet je bijvoorbeeld met sleutelfiguren in gesprek gaan, die vertrouwen hebben onder de doelgroep.'* Uiteraard, het wegnemen van belemmeringen om te gaan stemmen kan bijdragen aan een hogere opkomst. Zo kan de gemeente ervoor kiezen om meer stembureaus in te richten waardoor burgers minder moeite hoeven te doen om hun stem uit te brengen. Het vergroten van de vindbaarheid en toegankelijkheid van stembureaus helpt ook. Want dat het puur in voorlichtende zin beter kan, is ook door respondenten benoemd. Niet alleen over de verkiezingen, maar in bredere zin: *'Ik vind de website van de gemeente heel onduidelijk. Ik deed er een half uur over om de informatie te vinden die ik zocht. Laat staan hoe dat is voor iemand die minder hoog opgeleid is...'* Tot slot helpt ook enige vorm van een reminder op de dag van de verkiezingen.

Maar in dezelfde adem constateren respondenten dat dergelijke praktische belemmeringen wegnemen niet genoeg is. Het is zaak om *'echt in gesprek [te] gaan om mensen geïnteresseerd te laten raken.'* Dat is *'cruciaal'*, aldus een

respondent: *'een campagneflyer naar het Pools vertalen is niet genoeg.'*

Maatregelen gericht op het wegnemen van belemmeringen dragen bij aan een (iets) hogere opkomst, maar dan uitsluitend onder groepen bewoners die toch al tot stemmen geneigd zijn. Een dergelijke maatregel leidt echter niet tot een hogere opkomst onder groepen bewoners die structureel minder vaak stemmen: jongeren, bewoners met een migratieachtergrond (behorende tot de eerste generatie) en praktisch opgeleide bewoners (Vollaard et al., 2022; Vermeulen, Kaulingfreks & Redan, 2023).

Respondenten in ons onderzoek geven aan dat het hen ontbreekt aan informatie om te kunnen stemmen. Hierbij moet een onderscheid worden gemaakt tussen de behoefte aan informatie over de stemprocedure en over de gemeentepolitiek en standpunten van politieke partijen. Het informeren van bewoners over de lokale politiek is een doorlopend proces. Het gaat hier niet om een korte, ongerichte opkomst bevorderende campagne voorafgaande aan de verkiezingen. Nu is er vooral aandacht tijdens campagneperiodes: *'Als een persoon gekozen is, zie je 'm niet meer. Probeer momenten vrij te maken dat je naar de mensen toe kan gaan. Kom gewoon naar 't winkelcentrum. Dat de mensen je weer zien! En praatje doet goed. Het hoeft niet iedere dag, maar bijvoorbeeld om de drie maanden. Zorg ervoor dat je niet alleen zichtbaar bent wanneer je bewoners nodig hebt, ook wanneer je ze niet nodig hebt.'*

We benoemen hieronder diverse inspanningen gericht op het verhogen van kennis door het geven van informatie over het stemproces, de gemeentepolitiek en politieke partijen. Bij deze inspanningen moet worden opgemerkt dat de effectiviteit ervan wordt belemmerd omdat bewoners aangeven weinig interesse te hebben in de lokale politiek (zie ook: Vollaard et

al., 2022). Deze activiteiten kunnen op korte termijn, voor de volgende verkiezingen, in gang worden gezet vanuit de ambtelijke organisatie.

Voor sommige groepen bewoners, laaggeletterde en anderstalige bewoners, is niet duidelijk wie er mag stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen en hoe het stemmen in zijn werk gaat: *'Er zijn zoveel partijen. Het vergt veel inspanning om je erin te verdiepen. Het is een hele klus om uit te zoeken op wie je moet stemmen. Terwijl iedereen z'n dagelijkse uitdagingen heeft. En de reward is nihil. Je ziet er eigenlijk weinig effect van.'* Door voorlichtingsmateriaal te ontwikkelen dat minder talige, meer visuele, informatie bevat over het stemproces kan hieraan tegemoet worden gekomen.

Respondenten geven aan niet te weten waarvoor de gemeente verantwoordelijk is. Door decentralisatie van bevoegdheden zijn de taken en verantwoordelijkheden van gemeenten de afgelopen jaren toegenomen. Informatie waaruit naar voren komt wat de rol van gemeentelijke besluitvorming voor het dagelijks leven van bewoners is, zou hieraan tegemoet kunnen komen. Ook lokale media of bewonersinitiatieven zouden hier een rol in kunnen spelen. Zo is een aantal respondenten positief over een politieke talkshow, die in de wijk is georganiseerd. Vooral door het informele contact na afloop: *'De gesprekken na de talkshow... mensen blijven hangen, tot wel een uur of twee na de show. Sommige raadsleden of gasten blijven ook dan. Dan is het niet meer eng, [dan is het] informeel, gelijkwaardig.'*

Respondenten geven aan dat de verschillen tussen de politieke partijen niet altijd duidelijk zijn, wat het maken van een keuze voor een partij om je stem op uit te brengen bemoeilijkt. Meer en gelaagde informatie over de uitgangspunten en standpunten van partijen kan hierbij helpen. Hoewel stemhulpen een effectief middel zijn (Gemenis & Rosema, 2014; Van Zuydam

et al., 2018), bieden deze weinig diepgaande informatie over de uitgangspunten en standpunten van partijen.

2. Investeren in contact

Om de lokale democratie te versterken, wat betreft betrokkenheid bij en vertrouwen in de gemeentepolitiek, is het nodig te investeren in beter en meer contact met bewoners. Respondenten geven aan dat wat hen betreft de politiek aan zet is. Een van onze respondenten verwoordt dat (zeer) scherp: De meeste politici zijn volgens haar *'ijdele mensen'*. Ze concludeert: *'Het heeft geen zin meer om te stemmen.'*

Handelingsperspectieven die bijdragen aan meer en beter contact tussen de gemeente(raad) en bewoners vraagt om een andere houding en gedrag van politici en ambtenaren. Dat is enerzijds een kwestie van doen, een korte termijn actie. Om resultaat te behalen vraagt investeren in contact anderzijds om blijvende veranderingen in de manier van werken als gemeente. Een blijvende verandering binnen de gemeente vraagt meer tijd en is een kwestie van een lange adem.

Menselijke maat: bereikbaar en toegankelijkheid

Bewoners weten de gemeente maar moeilijk te bereiken, dit geldt voor zowel politici als ambtenaren. Bereikbaarheid en toegankelijkheid van de gemeente(politiek) vormen de basis voor contact. Zorg ervoor dat informatie (online en offline) vindbaar en begrijpelijk is voor bewoners. Zo zegt een respondent:

'Zoek andere kanalen om bewoners die twijfelen of anders niet bereikt worden, aan te spreken. Doe dat op straatniveau, in de buurt, op scholen, via de inwoners zelf.'

Gehoord worden: benaderbaar en responsief

Bewoners voelen zich niet gezien en gehoord door de gemeente, politici en ambtenaren. Het Spui is ver weg en de stadsdeelkantoren gesloten. Wees als gemeente zichtbaar in de wijk en benaderbaar voor bewoners. Dit betekent niet alleen in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen de wijken in trekken, maar door de jaren heen, en ga open het gesprek aan met bewoners (zie ook Van der Meer & Ham, 2022). Zorg ervoor dat burgerparticipatie, dat wat er in de stad gebeurt, en gemeentelijke besluitvorming op elkaar aansluiten. Koppel terug wat er is gebeurd met wat er is opgehaald in een wijk. Maak zichtbaar waar de gemeente aan werkt in de wijk. Reageer tijdig en transparant op meldingen en signalen van bewoners. En leg verantwoording af over keuzes die worden gemaakt, in het bijzonder waar het gaat om zaken waar niet aan tegemoet gekomen kan worden.

'Verbondenheid krijg je alleen door aanwezig te zijn en met verschillende mensen te praten. Als mensen je echt kennen, bouw je credits en vertrouwen op.'

Maak beloftes waar: doe wat je zegt

Zowel niet-stemmers als stemmers zeggen dat er in de lokale politiek van alles wordt beloofd, maar weinig wordt waargemaakt. Politici hebben de neiging meer te beloven dan ze waar kunnen maken, waarmee de teleurstelling van bewoners in de hand wordt gewerkt (Flinders, 2009). Zoals een respondent het verwoordt, die niet gaat stemmen: *'Nou, ze doen toch niets.'* Als niet-stemmer heb je het gelijk aan je zijde, weet een ander: *'Ik zie het nut er niet van in. Er zijn genoeg mensen die wel stemmen, en het werkt nog steeds niet.'* Tot aan: *'Zolang politici hun woorden niet nakomen kan niemand mij verplichten om te stemmen. Voorlopig zie ik alleen maar vriendjespolitiek.'*

Ook langsepende lokale kwesties (bijvoorbeeld de rechtszaak tegen Richard de Mos) ondergraven het vertrouwen van bewoners in de gemeentepolitiek, net als landelijke politieke affaires (bijvoorbeeld de toeslagenaffaire). Bewoners willen openheid, concrete doelen en zichtbare resultaten.

'Je moet als gemeente oplossingsgericht werken, maar vaak zeggen ze alleen maar dat iets niet kan, zonder uit te leggen waarom.'

3. Politieke betrokkenheid vergroten

De lage opkomst onder specifieke groepen bewoners brengt het risico met zich mee dat hun belangen in de gemeenteraad minder goed worden vertegenwoordigd. Jongeren, bewoners met een praktische opleiding en bewoners met een migratieachtergrond maken minder vaak de gang naar de stembus. Het verhogen van de politieke betrokkenheid van deze groepen bewoners vraagt om langdurige en structurele inspanningen. Immers, zo stelt een respondent vast: *'Het zijn allemaal academici of hbo'ers. Ik merk dat het voor hen heel moeilijk is om met mensen te communiceren die lager opgeleid zijn [...] Het gros van de raadsleden heeft een heel andere achtergrond [dan de bevolking]. Een derde van de bevolking in Den Haag heeft een niet-westerse migratieachtergrond. Die categorieën zijn ondervertegenwoordigd in de raad. Dat past niet meer bij de huidige tijd. Daar ligt een verantwoordelijkheid voor de partijen.'*

Het vergroten van de politieke betrokkenheid vraagt om een lange termijn visie op het versterken van de lokale democratie. Ook de resultaten hiervan laten op zich wachten. Door het opzetten en uitvoeren van experimenten of projecten en het monitoren van de resultaten hiervan, kan er tussentijds

worden geleerd en bijgestuurd. Zodoende kunnen werkzame principes worden benoemd en de voortgang worden gevolgd.

Democratische kennis en vaardigheden jongeren

Het aanleren en versterken van de democratische vaardigheden van kinderen en jongeren is een kansrijke aanpak om politieke betrokkenheid te vergroten (Dassonneville et al., 2012; Eichhorn, 2018; Keating & Janmaat, 2016; Ohme et al., 2020; Pasek et al., 2008). Het is tegelijkertijd een aanpak die pas op de lange termijn resultaten zal laten zien. Bij het versterken van democratische vaardigheden gaat het om kennis over de rol van de gemeente en de (lokale) politiek, maar nog meer om het aanleren van gespreksvaardigheden. *'Ik heb goede toelichting nodig. Geen flyers van kandidaten waarin ze zichzelf of hun partij promoten, maar meer: wat doet de lokale politiek, het lokale bestuur? Waar gaat de regering over en wat gebeurt er lokaal?'*, aldus een respondent

Door te investeren in democratische vaardigheden in wijken met een structureel lage opkomst kan het van generatie op generatie doorgeven van de traditie van het niet-stemmen worden doorbroken. Een veelbelovend initiatief is het project 'Own Your Stembureau', dat is ontwikkeld in aanloop naar de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2023. Hierin runden jongeren zelf een stembureau en deden in voorbereiding daarop politieke kennis op over het stemproces.¹¹

Sleutelfiguren en netwerken

Persoonlijk contact via iemand uit het eigen sociale netwerk van mensen is

een terugkerend element in succesvolle aanpakken om (politieke) betrokkenheid te vergroten (Bond et al., 2012; Gerber & Green, 2017; Van Ostaaijen et al., 2016). Door het versterken en ondersteunen van lokale netwerken en sleutelfiguren kan de betrokkenheid van specifieke groepen bewoners vergroot worden. Dit hoorden we ook vaak terug in de gesprekken met en over jongeren, expats en arbeidsmigranten, zoals beschreven in de drie intermezzo's. Sleutelfiguren die actief zijn in een wijk hebben veel contacten en genieten vaak het vertrouwen van andere bewoners. Zulke 'niet-gekozen vertegenwoordigers' (Van de Bovenkamp & Vollaard, 2017) zijn cruciaal voor het bij elkaar brengen van de behoeften en ervaringen van bewoners en de gemeente (Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022). Sleutelfiguren fungeren als oren en ogen van hun achterban en kunnen relevante informatie bijvoorbeeld over verkiezingen verspreiden.

'Als de inwoners van de Vogelwijk willen meehelpen om de expatriates of arbeidsmigranten in hun wijk te bereiken, faciliteer dat dan.'

In veel Haagse wijken zijn bewonersinitiatieven actief die zich richten op een specifieke buurt of groep bewoners. Via sleutelfiguren uit deze gemeenschappen kunnen politici en ambtenaren in contact komen met deze bewoners.

'Een grote groep arbeidsmigranten keert niet meer naar huis, heeft hier een gezin. De vraag is dan ook: hoe investeer je op zo'n manier in deze groep, dat ze straks redelijk in onze gemeente kunnen meedoen, de taal

¹¹ Onderzoek van De Haagse Hogeschool naar dit project verschijnt in de zomer van 2023.

spreken, op de hoogte zijn van onze gewoonten/onze gebruiken, wet- en regelgeving en dus ook het stemmen?’

Tot slot

Naast deze mogelijkheden om beter te luisteren en écht in gesprek te gaan (responsiviteit) en daadwerkelijke resultaten te boeken, is (gevoelde) rechtvaardigheid pregnant naar voren gekomen tijdens onze gesprekken in de Haagse wijken. ‘De politiek’ weet niet waar de echte pijn zit, zo is ons vaak verteld.

Een paar noties: *‘De agenda van politieke partijen staat ver weg van hun problemen hier, zij [arbeidsmigranten] voelen zich niet aangesproken, en ze voelen zich in dit opzicht als tweederangsburgers behandeld.’* Ook de (in ogen van betrokkenen) toenemende armoede is een vaak voorkomend gespreksonderwerp: *‘Ik kwam laatst in een huis, daar was echt helemaal niks. Geen cv, niks. Daar hadden ze drie truien en broeken over elkaar aan.’* En: *‘Er is hier echt sprake van schrijnende gevallen. Je weet soms niet wat je aantreft. Het is hier echte armoede.’*

En dan is de constatering snel gemaakt: *‘Iedereen heeft z’n dagelijkse uitdagingen. En de reward is nihil. Je ziet er eigenlijk weinig effect van.’* Waarom zou je stemmen? Het zijn *‘mooipraters... maar ze luisteren niet!’*

6. Bijlagen

1. Gebruikte literatuur
2. Verantwoording onderzoeksopzet en -methode
3. Gebruikte vragenlijsten
4. Gebruikte afbeeldingen

6.1. Literatuurlijst

AlleCijfers.nl (2022). *Statistieken wijk Laakkwartier en Spoorwijk*. Geraadpleegd op 24 april 2023, van <https://allecijfers.nl/wijk/wijk-38-laakkwartier-en-spoorwijk-den-haag/>

Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Malden MA: Polity Press.

Bergh, J., Christensen, D. A., & Matland, R. E. (2020). Inviting immigrants in: Field experiments in voter mobilization among immigrants in Norway. *Electoral studies*, 66, <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2020.102160>

Bergh, J., Christensen, D. A. & Matland, R.E. (2021). When is a Reminder Enough? Text Message Voter Mobilization in a European Context. *Political Behavior*, 43, 1091–1111. <https://doi.org/10.1007/s11109-019-09578-1>

Bhatti, Y., Dahlgaard, J. O., Hansen, J. H., & Hansen, K. M. (2017) How voter mobilization from short text messages travels within households and families: evidence from two nationwide field experiments. *Electoral Studies*, 50: 39–49. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2017.09.003>

Bleijenberg, C., Renes, R. J., Aarts, N., & Moons, J. (2020). Het spel en de knikkers: ervaren rechtvaardigheid in vier lokale participatieprocessen. *Bestuurswetenschappen*, 74(2), pp. 51-67.

Blok, L. de, J. den Ridder & M. Boogers (2022). 'Bijzondere omstandigheden in 2022?' (p. 52-68). In: Vollaard, H., L. de Blok, J. den Ridder & G. Jansen, *De lokale niet-stemmer. Een analyse van de lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022*. Den Haag: Ministerie van BZK.

Bochove, M. van, I. Abaaziz, J. Dermaux, R. Engbersen, F. Lustenhouwer, K. Rusinovic, S. Verweij en M. Wassenaar (2022a). *Gemeentelijke aanpak prioritaire gebieden en wijkagenda's Lessen uit de praktijk en aanbevelingen voor kwalitatieve monitoring*. Den Haag: De Haagse Hogeschool, Platform31 & Movisie. <https://www.dehaagsehogeschool.nl/sites/hhs/files/documents/Gemeentelijke%20aanpak%20prioritaire%20gebieden%20en%20wijkagenda%E2%80%99s%20V3.pdf>

Bochove, M. van, Rusinovic, K., & Engbersen, G. (2010). *Over de rode loper: Kennismigranten in Rotterdam en Den Haag*. Den Haag: Nicis Institute.

Bochove, M. van, Klarenbeek, L., & Moors, H. (2022). *Verhalen achter de lage opkomst. Over de motieven van niet-stemmers bij de verkiezingen in vijf gemeenten*. Den Haag: EMMA.

Bochove, M. van & Moors, H. (2022). 'Kwalitatief onderzoek naar motieven van niet-stemmers' (p. 69-77). In: Vollaard, H., L. de Blok, J. den Ridder & G. Jansen, *De lokale niet-stemmer. Een analyse van de lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022*. Den Haag: Ministerie van BZK.

Bond, R., Fariss, C., Jones, J., Kramer, A. D. I., Marlow, C., Settle, J. E., & Fowler, J. H. (2012). A 61-million-person experiment in social influence and political mobilization. *Nature*, 489, 295–298. <https://doi.org/10.1038/nature11421>

Brennikmeijer, A. (2012). Mensenrechten: integratie en demarcatie (p. 17-24). In: A. van Kalmthout, T. Kooijmans & H. Moors (red.), *Mensbeeld, Beeldvorming en Mensenrechten*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Cancela, J., & Geys, B. (2016). Explaining voter turnout: A meta-analysis of national and subnational elections. *Electoral Studies*, 42, 264-275. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2016.03.005>

Centraal Bureau voor de Statistiek (2022). *Jongeren en ouderen per gemeente*. Geraadpleegd op 24 april 2023, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/regionaal/jongeren-en-ouderen>

Cuppen, E. (2018). The value of social conflicts: critiquing invited participation in energy projects. *Energy Research & Social Science*, 38, 28-32. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2018.01.016>

Dale, A., & Strauss, A. (2009). Don't forget to vote: Text message reminders as a mobilization tool. *American Journal of Political Science*, 53(4), 787-804. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2009.00401.x>

Dassonneville, R., Quintelier, E., Hooghe, M. & Claes, E. (2012). The Relation Between Civic Education and Political Attitudes and Behavior: A Two-Year Panel Study among Belgian Late Adolescents. *Applied Developmental Science*, 16(3), 140-150. <https://doi.org/10.1080/10888691.2012.695265>

Dekker, P. (2019). From Pillarized Active Membership to Populist Active Citizenship: The Dutch Do Democracy. *Voluntas*, 30:74-85. <https://doi.org/10.1007/s11266-018-00058>

Den Haag Centraal (2021). *Emoties over forse sloop in Bouwlust en Vrederust*, 10 mei. <https://www.denhaagcentraal.net/nieuws/emoties-over-forse-sloop-in-bouwlust-en-vrederust/>

Den Haag FM (2023). *Samenscholingsverbod in Bouwlust en Vrederust: 'Ernstig gevaar voor nieuwe gewelddadigheden'*, 2 januari. <https://www.denhaagfm.nl/dhfm/4669827/samenscholingsverbod-in-bouwlust-en-vrederust-ernstig-gevaar-voor-nieuwe-gewelddadigheden>

Den Haag FM (2022). *Minder dan de helft van de Hagenaars heeft gestemd en dat doet wel wat met het politieke draagvlak*, 13 april. <https://www.denhaagfm.nl/dhfm/4557635/minder-dan-de-helft-van-de-hagenaars-heeft-gestemd-en-dat-doet-wel-wat-met-het-politieke-draagvlak>

Dijk, T. van & Moors, H. (2018). *Onderstromen. Over publieke meningsvorming en veerkracht in acht Haagse wijken*. Den Haag: Fact-based Consultancy en EMMA.

Eagles, M., & Davidson, R. (2001). Civic Education, Political Socialization, and Political Mobilization: Can 'Kids Voting, USA' Diminish Inequalities in Voter Participation? *Journal of Geography*, 100(6), 233-242. <https://doi.org/10.1080/00221340108978450>

Eichhorn, J. (2018). Mobilisation Through Early Activation and School Engagement – The Story from Scotland. *Journal of Youth Studies*, 21(8), 1095-1110. <https://doi.org/10.1080/13676261.2018.1450968>

Ekman, J., & Amna, E. (2012). Political Participation and Civic Engagement: Towards a New Typology. *Human Affairs*, 22: 283-300. <https://doi.org/10.2478/s13374-012-0024-1>

Engbersen, G., Van Bochove, M., De Boom, J., Bussemaker, J., El Farisi, B., Krouwel, A., Van Lindert, J., Rusinovic, K., Snel, E., Van Heck, L., Van der Veen, H., & Van Wensveen, P. (2021). *De laag-vertrouwen samenleving: de maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland, vijfde meting*. Erasmus School of Social and Behavioural Sciences & Kenniswerkplaats.

Fieldhouse, E., Cutts, D., Widdop, P., & John, P. (2013). Do Impersonal Mobilisation Methods Work? Evidence from a Nationwide Get-out-the-Vote Experiment in

England. *Electoral Studies*, 32(1): 113–23.
<https://doi.org/10.1016/j.electstud.2012.09.003>

Flinders, M. (2009). Constitutional anomie: Patterns of democracy and 'the governance of Britain'. *Government and Opposition*, 44(4), 385-411.

Foos, F., & John, P. (2018). Parties are No Civic Charities: Voter Contact and the Changing Partisan Composition of the Electorate. *Political Science Research and Methods*, 6(2), 283-298. <https://doi.org/10.1017/psrm.2016.48>

Frank, R. & Coma, F. (2021). Correlates of voter turnout. *Political Behavior*, <https://doi.org/10.1007/s11109-021-09720-y>.

Gemeente Den Haag (z.d. a). *Wijkprofielen*. Geraadpleegd op 18 april 2023, van <https://denhaag.incijfers.nl/dashboard/wijkprofielen/>

Gemeente Den Haag. (z.d. b). *Leefbaarheidscirkel*. Geraadpleegd op 18 april 2023, van <https://denhaag.incijfers.nl/content/leefbaarheidscirkel>

Gemeente Den Haag (2022a). *Demografie*. Geraadpleegd op 26 april van <https://denhaag.incijfers.nl/jive/report?id=bevolking4>

Gemeente Den Haag. (2022b). *Uitslagen wijken*. Geraadpleegd op 24 april 2023, van https://uitslagen.denhaag.nl/gemeenteraadsverkiezing_2022/wijken

Gemenis, K., & Rosema, M. (2014). Voting advice applications and electoral turnout. *Electoral Studies*, 36, 281-289.

<https://doi.org/10.1016/j.electstud.2014.06.010>

Gendźwiłł, A., Kjær, U., & Steyvers, K. (2022). From perennial bridesmaids to fully fledged spouses: advancing the comparative study of local elections and voting, in A. Gendźwiłł, U. Kjær en K. Steyvers (Reds.), *The Routledge handbook of local elections and voting in Europe*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003009672>

Gerber, A. S., & Green, D. P. (2017). Chapter 9 - Field Experiments on Voter Mobilization: An Overview of a Burgeoning Literature. In A. V. Banerjee & E. Duflo (Reds.), *Handbook of Economic Field Experiments* (pp. 395-438). North-Holland. <https://doi.org/10.1016/bs.hefe.2016.09.002>

Green, D. P., & Gerber, A. S. (2015). *Get Out the Vote: How to Increase Voter Turnout* (3rd ed.). Brookings Institution Press.

Green, D. P., McGrath, M. C., & Aronow, P. M. (2013). Field Experiments and the Study of Voter Turnout. *Journal of Elections*, 23(1), 27-48. <https://doi.org/10.1080/17457289.2012.728223>

Green, D. P., & Vavreck, L. (2008). Analysis of Cluster-Randomized Experiments: A Comparison of Alternative Estimation Approaches. *Political Analysis*, 16, 138-152. <https://doi.org/10.1093/pan/mpm025>

Haags Gemeentearchief. (2022, 9 mei). *Ronald van der Spiegel over het rustige Bouwlust, de bendes en de problematiek in de buurt*. <https://haagsgemeentearchief.nl/ontdek-de-stad/blogoverzicht/ronald-van-der-spiegel-over-het-rustige-bouwlust-de-bendes-en-de-problematiek-in-de-buurt>

Harff, D. & Schmuck, D. (2023). Influencers as Empowering Agents? Following Political Influencers, Internal Political Efficacy and Participation among Youth. *Political Communication*, 40(2), 147-172. <https://doi.org/10.1080/10584609.2023.2166631>

Holbein, J. B. (2017). Childhood skill development and adult political participation. *American Political Science Review*, 111, 572–583. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2632714>

Holbein, J. B., Bradshaw, C. P., Munis, B. K., Rabinowitz, J., & Jalongo, N. S. (2022). Promoting Voter Turnout: an Unanticipated Impact of Early-Childhood Preventive Interventions. *Prevention Science*, 23, 192–203. <https://doi.org/10.1007/s11121-021-01275-y>

InterNations. (z.d.). *A Comprehensive Guide about Living in The Hague*. Geraadpleegd op 17 april 2023, van <https://www.internations.org/the-hague-expats/guide/living-short>

InterNations. (2022). *Expatriate City Ranking 2022*. InterNations GmbH. https://cms.in-cdn.net/cdn/file/cms-media/public/2022-11/Expatriate-Insider-City-Ranking-Report-2022_0.pdf

Jansen, G. & Denters, B. (Eds.). *Democratie dichterbij: Lokaal Kiezersonderzoek 2018*. Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON).

Kaulingfreks, F. (2015). *Uncivil engagement and unruly politics*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137480965>

Keating, A., & Janmaat, J. G. (2016). Education Through Citizenship at School: Do School Activities Have a Lasting Impact on Youth Political Engagement? *Parliamentary Affairs*, 69, 409–429. <https://doi.org/10.1093/pa/gsv017>

Kemmers, R. (2022). *"Us know who is to blame": Understanding popular political discontents in the Netherlands*. Dissertatie. Erasmus Universiteit Rotterdam.

Koch, J. & Vringer, K. (2023). *Hoe circulair zijn Nederlandse consumenten? Een overzicht van gedrag, bereidheid en potentiële milieuwinst*. Planbureau voor de Leefomgeving.

Koertjes, D. (2022). *Het verschil in opkomst tussen Tweede Kamerverkiezingen en gemeenteraadsverkiezingen*. Centraal Bureau voor de Statistiek. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2022/het-verschil-in-opkomst-tussen-tweede-kamerverkiezingen-en-gemeenteraadsverkiezingen>

Koster, W. de (2022). *Over de betekenis van betekenis*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.

Krouwel, A., Van Lindert, J., Etienne, T., Kutiyski, Y., & Pupovac, D. (2018). *Typen niet-stemmers: Onderzoek naar verschillende typen niet-stemmers en hun beweegredenen om sommige verkiezingen wel en andere niet te gaan stemmen*. Kieskompas.

Krueger, B. S. (2010). Opt in or tune out: Email mobilization and political participation. *International Journal of E-Politics (IJEP)*, 1(4), 55–76. <https://doi.org/10.4018/ijep.2010100104>

Kuhn, H. & Van der Vlist, D. (2022, 22 maart). *"Mensen stemmen op mensen"*. Stuk Rood Vlees. <https://stukroodvlees.nl/mensen-stemmen-op-mensen/>

Malhotra, N., Michelson, M. R., Rogers, T., & Valenzuela, A. A. (2011). Text Messages as Mobilization Tools: The Conditional Effect of Habitual Voting and Election Salience. *American Politics Research*, 39(4), 664–681. <https://doi.org/10.1177/1532673X11398438>

Matland, R. E., & Murray, G. R. (2012). An Experimental Test of Mobilization Effects in a Latino Community. *Political Research Quarterly*, 65(1), 192–205. <https://doi.org/10.1177/1065912910388192>

Medenica, V., & Fowler, M. (2020). The intersectional effects of diverse elections on validated turnout in the 2018 midterm elections. *Political Research Quarterly*, 73(4), 988-1003. <https://doi.org/10.1177/1065912920945781>

Meer, J. van der & Ham, M. (2022). *Niet boos maar machteloos. Twintig jaar onderzoek naar de boze burger*. Amsterdam: Van Genneep.

Milikowski, F. (2021). *Een klein land met verre uithoeken*. Atlas Contact.

Miltenburg, E., Geurkink, B., Tunderman, S., Beekers, D., & Den Ridder, J. (2022). *Burgerperspectieven – bericht 2, 2022*. Sociaal en Cultureel Planbureau.

Moors, H. (2023). Protest in Coronatijd. Kijken naar maatschappelijke onrust en rellen. *Cahiers Politiestudies*, 67, 215-248.

Mügge, L., C. Montoya, A. Emejulu & S. Weldon (2018). Intersectionality and the politics of knowledge production. *European Journal of Politics and Gender*, 1(1-2), 17-36. <https://doi.org/10.1332/251510818X15272520831166>

Nickerson, D. W. (2007). Does email boost turnout. *Quarterly Journal of Political Science*, 2, 369–379. <https://doi.org/10.1561/100.00007032>

Ohme, J., Marquart, F., & Kristensen, L. M. (2020). School lessons, social media and political events in a get-out-the-vote campaign: successful drivers of political engagement among youth? *Journal of Youth Studies*, 23(7), 886-908. <https://doi.org/10.1080/13676261.2019.1645311>

Omroep West (2022b). *Kiezers in oude Haagse volksbuurten laten het afweten, Groep de Mos in meeste wijken de grootste*, 21 maart. <https://www.omroepwest.nl/nieuws/4545514/kiezers-in-oude-haagse-volksbuurten-laten-het-afweten-groep-de-mos-in-meeste-wijken-de-grootste>

Omroep West (2022a). *Veel Haagse kiezers blijven thuis: werkgroep onderzoekt oorzaak lage opkomst*, 19 april. <https://www.omroepwest.nl/nieuws/4560845/veel-haagse-kiezers-blijven-thuis-werkgroep-onderzoekt-oorzaak-lage-opkomst>

Ooijevaar, J. & Verkooijen, L. (2015). *Expat, wanneer ben je het? Een afbakening van in het buitenland geboren werknemers op basis van loon*. Centraal Bureau voor Statistiek.

Ostaaijen, J. van (2022). Het antwoord op een lage opkomst: Naar een grotere betrokkenheid van politici en kiezers. In H. Vollaard, L. De Blok, J. Den Ridder, & G. Jansen (Reds.), *De lokale niet-stemmer: Een analyse van de lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022* (pp. 82-87). Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Ostaaijen, J. van, Epskamp, M., & Dols, M. (2016). *Verbetering op komst: Een verkenning naar een effectieve gemeentelijke inzet van communicatiemiddelen voor de opkomst bij lokale verkiezingen*. Tilburg University.

Panagopoulos, C. (2011). Thank You for Voting: Gratitude Expression and Voter Mobilization. *Journal of Politics*, 73(3), 707-717.
<https://doi.org/10.1017/s0022381611000405>

Panagopoulos, C., & Green, D. P. (2011). Spanish-Language Radio Advertisements and Latino Voter Turnout in the 2006 Congressional Elections: Field Experimental Evidence. *Political Research Quarterly*, 64(3), 588–599.
<https://doi.org/10.1177/106591291036749>

Parvin, P. (2018). Democracy Without Participation: A New Politics for a Disengaged Era. *Res Publica*, 24, 31–52. <https://doi.org/10.1007/s11158-017-9382-1>

Pasek, J., Feldman, L., Romer, D., & Jamieson, K. H. (2008). Schools as Incubators of Democratic Participation: Building Long-Term Political Efficacy with Civic Education. *Applied Developmental Science*, 12(1), 26–37.
<https://doi.org/10.1080/10888690801910526>

Peeters, T., Smits van Waesberghe, E., Mesic, A., & Van Wonderen, R. (2020). *Van persoonlijke krenking tot vertrouwensbreuk: Verhalen van burgers met gebrek aan vertrouwen in instituties*. Verwey-Jonker Instituut.

Putters, K. (2022). *De menselijke staat: burgerperspectief als voorwaarde voor een toekomstbestendig sociaal contract*. Sociaal en Cultureel Planbureau.

Ridder, J. den, E. Miltenburg, S. Kunst, L. van 't Hul en A. van den Broek (2022). *Burgerperspectieven 1/2022*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
<https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2022/09/01/burgerperspectieven-bericht-1-2022>

Rijksoverheid (2022). *Stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen*.
<https://www.rijksoverheid.nl/wetten-en-regelingen/productbeschrijvingen/stemmen-gemeenteraadsverkiezingen>

Sanders, M.E., Langers, F., Henkens, R.J.H.G., Donders, J.L.M., Van Dam, R.I., Mattijssen, T.J.M & Buijs, A.E. (2018). *Maatschappelijke initiatieven voor natuur en biodiversiteit: een schets van de reikwijdte en ecologische potenties van maatschappelijke initiatieven voor natuur in feiten en cijfers*. Wageningen: Wageningen University and Research.

Schmeets, H. (2017). *Statistische trends: politieke betrokkenheid in Nederland*. Centraal Bureau voor de Statistiek.

Schmuck, D., Hirsch, M., Stevic, A., & Matthes, J. (2022). Politics – Simply Explained? How Influencers Affect Youth's Perceived Simplification of Politics, Political Cynicism, and Political Interest. *The International Journal of Press/Politics*, 27(3), 738–762.
<https://doi.org/10.1177/19401612221088987>

Sipma, T., Lubbers, M., Van der Meer, T., Spierings, N., & Jacobs, K. (2021). *Versplinterde vertegenwoordiging: nationaal Kiezersonderzoek 2021*. Stichting Kiezersonderzoek Nederland.

Smets, K., & Van Ham, C. (2013). The embarrassment of riches? A meta-analysis of individual-level research on voter turnout. *Electoral Studies*, 32(2), 344-359.
<https://doi.org/10.1016/j.electstud.2012.12.006>

Staatscommissie parlementair stelsel (2018). *Lage drempels, hoge dijken: democratie en rechtsstaat in balans*. Boom.

Stiemer, D. (2022). *Monitor Internationals 2010-2020: Regiorapportage Den Haag*. Decisio. <https://decisio.nl/wp-content/uploads/Rapport-Monitor-Internationals-Den-Haag-mei-2022.pdf>

Stockemer, D. (2016). What effects voter turnout? A review article/meta-analysis of aggregate research, *Government and Opposition*, 52(4), 1-25.

Vermeulen, F. (2018). The paradox of immigrant political participation in Europe amidst crises of multiculturalism, in: C. Menjivar, M. Ruiz en I. Ness (Reds.), *The Oxford Handbook of Migration Crises*, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190856908.013.26>

Vermeulen, F., Kaulingfreks, F., & Redan, S. (2023). *Lage lokale betrokkenheid en grote ongelijkheid: Onderzoek naar opkomst bij Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen*. Gemeente Amsterdam.

Vermeulen, F., Hartevelde, E., Van Heelsum, A., & Van der Veen, A. (2020). The potential of immigrant parties: insights from the Dutch case, *Acta Politica*, 55(3), 432-453. <https://doi.org/10.1057/s41269-018-0123-z>

Vollaard, H., De Blok, L., Den Ridder, J., & Jansen, G. (2022). *De lokale niet-stemmer: Een analyse van de lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Voogd, J. de, & Cuperus, R. (2021). *Atlas van Afgehaakt Nederland: over buitenstaanders en gevestigden*. PON/TELOS.

Warren, M. (2011). Voting with your feet: Exit-based empowerment in democratic theory. *American Political Science Review*, 105(4), 683-701. <http://www.jstor.org/stable/23275347>

Winninghof, M. (2018). *Afhakers lokale democratie: Een kwalitatief verkennend onderzoek*. Ferro Explore.

Wijdeven, T. van de (2012). *Doe democratie. Over actief burgerschap in stadswijken*. Eburon.

Wonen in Den Haag. (z.d.). *Mariahoeve & Marlot: Ruim opgezette, groene woonwijk en villawijk*. Geraadpleegd op 24 april 2023, van <https://wonenindenhaag.nl/wijken/mariahoeve-marlot/>

Zuydam, S. van, Jacobs, D., Van Ostaaijen, J., & De Brouwer, L. (2018). *Gaat u ook stemmen: Het effect van communicatie op de opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen*. Tilburg University.

6.2 Verantwoording onderzoeksopzet en -methode

De opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen in Den Haag was over het geheel genomen laag, maar er zijn aanzienlijke verschillen tussen wijken. In het kwalitatieve onderzoek zijn we op zoek gegaan naar variatie om op die manier de diversiteit van Den Haag in kaart te brengen. In stadsdeel Laak – in de wijk Laakkwartier en Spoorwijk – is door EMMA en De Haagse Hogeschool eerder kwalitatief onderzoek gedaan naar de motieven van niet-stemmers. Voor het aanvullende kwalitatieve onderzoek hebben we, analoog aan het onderzoek in Laakkwartier en Spoorwijk, in vier wijken in Den Haag onderzoek gedaan.

Selectie vijf wijken

Bij de selectie van wijken hebben we gelet hebben op:

- Het aandeel niet-stemmers en stemmers in wijken: opkomst relatief hoog, gemiddeld of relatief laag.
- Kenmerken van de bevolking naar achtergrondvariabelen, waarvan we uit kwantitatief onderzoek weten dat er een verband is met participatie tijdens verkiezingen:
 - o Leeftijd

- o Sociaaleconomische status
- o Wel/geen migratieachtergrond
- o Huur-/koopwoning

- Spreiding over de stad

Op basis van deze criteria hebben we in overleg met de opdrachtgever vier wijken geselecteerd, naast de al onderzochte wijk Laakkwartier en Spoorwijk.

Eerder verricht veldwerk voor onderzoek naar (wijken in) vijf gemeenten (zie Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022; Van Bochove & Moors, 2022):

- **Laakkwartier en Spoorwijk:** wijk met relatief lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 (23%), gemiddeld inkomen relatief laag, hoog aandeel kiesgerechtigden met migratieachtergrond, onder wie relatief veel arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa.

Veldwerk verricht voor onderzoek naar opkomst in Den Haag:

- **Bouwlust en Vrederust:** wijk met relatief lage opkomst (29%), gemiddeld inkomen relatief laag, hoog aandeel kiesgerechtigden met migratieachtergrond, onder wie relatief veel arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa;
- **Mariahoeve en Marlot:** wijk met opkomst rondom het stedelijk gemiddelde (37%), het gemiddelde inkomen en het aandeel kiesgerechtigden met een migratieachtergrond liggen ook rond (iets

onder) het stedelijk gemiddelde, waarbij er wel grote verschillen zijn tussen beide sub-wijken;

- **Geuzen- en Statenkwartier** (opkomst 52%): wijk met bovengemiddelde opkomst, gemiddeld inkomen hoger dan stedelijk gemiddelde, aandeel kiesgerechtigden met een migratieachtergrond ligt lager dan gemiddeld, wel relatief hoog aandeel expats;
- **Vogelwijk**: wijk met relatief hoge opkomst (77%), gemiddeld inkomen relatief hoog, laag aandeel kiesgerechtigden met migratieachtergrond.

In deze vier wijken hebben we verschillende elkaar aanvullende dataverzamelmethode gecombineerd: (1) document- en literatuurstudie, (2) straatgesprekken, (3) diepte-interviews en (4) een groepsgesprek (met bewoners en sleutelfiguren, en raadsleden). Daarnaast benutten we de straatgesprekken en groepsgesprekken die eerder in Laakkwartier en Spoorwijk zijn gehouden.

1) Document- en literatuurstudie

Ten behoeve van de selectie van de wijken hebben we online informatie gezocht over de opkomst bij de verkiezingen in verschillende wijken, kenmerken van de wijken (zoals verschillende dimensies van leefbaarheid) en achtergrondkenmerken van de bevolking. We hebben hiervoor voornamelijk gebruik gemaakt van gemeentelijke websites (zoals Uitslagen Den Haag en Den Haag in Cijfers), aangevuld met enkele andere bronnen (zoals AlleCijfers.nl). Deze informatie hebben we vooraf gebruikt om een beeld te

krijgen van wat er in de wijken speelt, en tijdens en na het veldwerk om onze bevindingen hiermee te vergelijken.

De literatuurstudie betreft een review van beschikbaar (nationaal en internationaal) onderzoeksmateriaal, toegesneden op de Haagse situatie. We hebben zowel gekeken naar de verkiezingen als fenomeen op zich (organisatorische aspecten), als voor de verkiezingsopkomst als symptoom van bredere maatschappelijke ontwikkelingen (onvrede, desinteresse, wantrouwen, etc.). Vervolgens hebben we, op basis van literatuur over het bevorderen van verkiezingsopkomsten en de relatie tussen politici en burgers, handelingsperspectieven gedestilleerd die relevant zijn voor de Haagse situatie. Dit hebben we gedaan via de wetenschappelijke database Web of Science, waarbij we zochten met termen als 'voter mobilization', 'mobilization campaigns', 'increase voter turnout', 'interventions', een combinatie van dergelijke termen. We selecteerden op zo recent mogelijke literatuur, tenminste vanaf 2010, tenzij het een zeer relevant werk betreft van vóór 2010. Vervolgens hebben we via de gevonden relevante literatuur andere relevante artikelen gevonden (sneeuwbalmethode).

2) Straatgesprekken met bewoners

Net als in eerder onderzoek in (wijken in) vijf gemeenten (Van Bochove, Klarenbeek & Moors, 2022), hebben we straatgesprekken gevoerd op verschillende locaties. In het eerdere onderzoek was gebleken dat dit een laagdrempelige manier is om met een gevarieerde groep bewoners in contact te komen, onder wie een substantieel aandeel niet-stemmers. De straatgesprekken vonden plaats in februari 2023. Kenmerken van de straatgesprekken zijn:¹

- Samenstelling veldwerkteam: Het veldwerkteam voor de straatgesprekken bestond per wijk uit twee onderzoekers. Het onderzoeksteam was divers naar sekse en leeftijd.
- Verschillende locaties en tijdstippen: Per wijk zijn we – mede op basis van de deskresearch en gesprekken met sleutelfiguren – op zoek gegaan naar geschikte locaties om mensen te benaderen voor een gesprek. Locaties waren bijvoorbeeld in en rondom supermarkten, in winkelstraten en -centra, in en rondom buurt- en wijkcentra, bij basisscholen, op pleinen en in parken. De plekken waar we gingen staan of zitten waren afhankelijk van het tijdstip, bijvoorbeeld 's ochtends bij een supermarkt en 's middags bij een school (als ouders hun kind kwamen ophalen).
- Selectiecriteria: De onderzoekers stelden meestal als openingsvraag 'Bent u hier bekend?' of 'Komt u uit de buurt?'. Wanneer mensen aangaven niet in de betreffende wijk te wonen, zijn we meestal niet verder het gesprek aangegaan. In sommige gevallen wel (zie tabel 6.1), bijvoorbeeld omdat pas gaandeweg het gesprek bleek dat de respondent toch in een andere wijk woonde, en de opvattingen van de respondent over de wijk relevant waren, bijvoorbeeld omdat de respondent een actieve bezoeker van de wijk was en/of er zelf lang gewoond had. Hoewel het hoge aandeel niet-stemmers in Den Haag de aanleiding vormde voor het onderzoek, zijn we ook in gesprek gegaan met mensen die wél hebben gestemd. Op die manier kregen we inzicht in de verschillen en overeenkomsten in de motieven en opvattingen van wel- en niet-stemmers.
- Variatie in achtergrondkenmerken respondenten: Hoewel we mensen grotendeels *at random* hebben aangesproken, hebben we wel gelet op

variatie naar sekse, leeftijd en etnische achtergrond. We waren in het onderzoek geïnteresseerd in het horen van verschillende stemmen, daarvoor was een divers samengestelde respondentengroep belangrijk.

- Individuele gesprekken: De gesprekken vonden meestal één-op-één plaats. In enkele gevallen liepen de onderzoekers een stukje samen op en spraken zij gezamenlijk iemand. Ook gebeurde het meerdere keren dat het straatgesprek een kort groepsgesprek werd, waarbij omstanders zich in het gesprek mengden. Het aantal deelnemers ligt daardoor hoger dan het aantal gevoerde gesprekken.
- Duur gesprekken: De meeste gesprekken duurden 3 tot 5 minuten. Sommige respondenten hadden meer tijd en wilden graag hun verhaal delen, in zulke gevallen duurden gesprekken tot 20 minuten, in en enkel geval zelfs tot 60 minuten.

De straatgesprekken hadden een informele toon en de loop van het gesprek werd grotendeels door de respondent bepaald. Tegelijkertijd hielden de onderzoekers de belangrijkste vragen in hun achterhoofd en zorgden ervoor dat zij daar zo compleet mogelijk antwoord op kregen. De topiclijst is te vinden in bijlage 6.3.

Tijdens de straatgesprekken noteerden de onderzoekers steekwoorden/fragmenten van de antwoorden van de deelnemers; te veel schrijven zou afbreuk doen aan het informele karakter van de gesprekken. Tijdens de veldwerkdagen planden de onderzoekers tijd in om tussendoor –

meestal na zo'n 5 gesprekken – hun aantekeningen uit te werken, zodat de gesprekken nog vers in het geheugen zaten.

	Aantal straatgesprekken	Aantal respondenten woonachtig in de wijk	Aantal respondenten elders uit Den Haag
Bouwlust en Vrederust	15	17	-
Laakkwartier en Spoorwijk ²	22	22	-
Mariahoeve en Marlot	17	13	7
Geuzen- en Statenkwartier	12	8	7
Vogelwijk	21	20	1
Totaal	87	80	15

Tabel 6.1: Aantal straatgesprekken en deelnemers per wijk

In aanvulling op bovenstaande straatgesprekken, hebben ook vijf straatgesprekken plaatsgevonden met arbeidsmigranten die in Den Haag wonen. Deze gesprekken vonden plaats in de wijk Rustenburg en Oostbroek (net als Bouwlust en Vrederust gelegen in stadsdeel Escamp), voor een Poolse supermarkt. Hier liepen we een avond mee met de medewerkers van het mobiele informatiepunt voor arbeidsmigranten in Den Haag, LOKAAL Informatiepunt. De medewerkers hebben we gesproken als lokale sleutelfiguren (zie onder), en konden voor ons tolken tijdens de gesprekken met voorbijgangers. In deze gesprekken waren we vooral geïnteresseerd in een specifieke doelgroep (arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa in Den Haag), en minder in een specifieke wijk.

3) Diepte-interviews met lokale sleutelfiguren

In alle wijken hebben we gesprekken gevoerd met mensen die de wijk goed kennen en die meer konden vertellen over de context van de wijk: wat is kenmerkend voor de wijk wat betreft bewoners en fysieke omgeving, welke thema's spelen of speelden er onder bewoners, hoe is de lage(re) opkomst te verklaren? We spraken o.a. met medewerkers van buurt- en wijkcentra, jongerenwerkers, bewoners die zich inzetten voor een buurt- of wijkorganisatie, en medewerkers van de gemeente die actief zijn in de wijk (wijkmanagers en community builders). In sommige gesprekken gingen we in op specifieke groepen kiesgerechtigden, zoals jongeren (in Mariahoeve en Marlot), expats (in Vogelwijk) en arbeidsmigranten (in Laakkwartier en Spoorwijk).

We duiden de deelnemers aan de diepte-interviews aan met de overkoepelende term 'lokale sleutelfiguren'. Zie tabel 6.2 voor een overzicht van de sleutelfiguren per wijk.

De gesprekken waren semigestructureerd: aan de hand van een topiclijst (zie bijlage 6.3), maar met ruimte voor de respondent om zelf onderwerpen aan te dragen. De gesprekken duurden meestal ongeveer een uur. De diepte-interviews vonden plaats na de straatgesprekken, waardoor het mogelijk was om de eerste bevindingen aan de respondenten voor te leggen (zijn de bevindingen herkenbaar, mis je iets?).

	Aantal diepte-interviews	Rol in de wijk
Bouwlust en Vrederust	4	Jongerenwerker, opbouwwerker, medewerker gemeente, medewerker bibliotheek
Laakkwartier en Spoorwijk	-	<i>Zie toelichting groepsgesprekken hieronder</i>
Mariahoeve en Marlot	6	Medewerker cultureel centrum, medewerker buurthuis, 2 jongerenwerkers, medewerker wijkstichting, actieve bewoner, medewerker gemeente
Geuzen- en Statenkwartier	4	Vertegenwoordiger expats, actieve bewoner, medewerker buurthuis, medewerker wijkcentrum

Vogelwijk	4	Wijkagent, 2 leden wijkvereniging, medewerker gemeente
Totaal	18	

Tabel 6.2: Deelnemers diepte-interviews

In aanvulling op bovenstaande diepte-interviews in de wijken, hebben ook informele gesprekken plaatsgevonden met drie medewerkers van LOKAAL Informatiepunt, het mobiele informatiepunt voor arbeidsmigranten in Den Haag, over wat arbeidsmigranten bezighoudt en wat redenen zijn voor de lage opkomst onder deze doelgroep. Deze medewerkers stonden aan een statafel met informatiefolders in verschillende talen (o.a. Pools, Bulgaars, Turks), en hadden zelf een Poolse of Bulgaarse achtergrond.

4) Groepsgesprekken

In totaal hebben drie groepsgesprekken plaatsgevonden, waarin we de bevindingen vanuit het veldwerk hebben voorgelegd aan bewoners en lokale sleutelfiguren. In Laakkwartier en Spoorwijk hebben we – in het kader van het eerdere onderzoek – geen individuele diepte-interviews gehouden, maar in plaats daarvan twee groepsgesprekken.

In het onderzoek in de andere vier wijken wilden we twee groepsgesprekken organiseren (steeds met twee wijken samen), om de bevindingen te valideren en verder in te gaan op de aanbevelingen richting de gemeente. Uiteindelijk heeft één zo'n gesprek plaatsgevonden, met bewoners uit de wijk Mariahoeve en Marlot en de wijk Geuzen- en Statenkwartier. Bij dat gesprek waren ook twee gemeenteraadsleden aanwezig als 'geïnteresseerde toehoorders', die na

afloop reflecteerden op wat hen was opgevallen en wat zij uit het gesprek meenemen. Het was een waardevol gesprek, wat betreft aanscherping en aanvulling van de bevindingen. Het aantal deelnemers vanuit de twee wijken was echter lager dan waar we naar streefden. Een groepsgesprek op een avond in een wijkgebouw bleek niet laagdrempelig genoeg. Terwijl het tijdens de straatgesprekken wel lukte om een gevarieerde groep bewoners te laten deelnemen, waren de deelnemers aan het groepsgesprek vooral actieve bewoners.

In de organisatie van het tweede groepsgesprek, een combinatie van de wijk Bouwlust en Vrederust en de Vogelwijk, bleek het opnieuw niet haalbaar om op korte termijn voldoende deelnemers aan tafel te krijgen. We hebben daarom besloten dit gesprek te annuleren.

	Aantal deelnemers	Deelnemers
Laakkwartier en Spoorwijk	7	<i>Gesprek 1:</i> 3 bewoners betrokken bij bewonersinitiatief <i>Gesprek 2:</i> medewerker buurtcentrum, 2 medewerkers gemeente Den Haag, vertegenwoordiger arbeidsmigranten
Mariahoeve en Marlot & Geuzen- en Statenkwartier	3	1 bewoner Mariahoeve, 2 bewoners Statenkwartier

Tabel 6.3: Deelnemers groepsgesprekken

Analyse

De verslagen van de straatgesprekken en diepte-interviews met sleutelfiguren zijn eerst op wijkniveau geanalyseerd, op de thema's: *karakterisering wijk, wat houdt wijkbewoners bezig, motieven stemmers/niet-stemmers, meedoen in de wijk (breder dan stemmen), zichtbaarheid van de gemeente, verwachtingen en aanbevelingen*. Na dit inzoomen hebben we vervolgens uitgezoomd om verschillen en overeenkomsten tussen de wijken te kunnen zien. We hebben de bevindingen zowel schriftelijk als mondeling uitgewisseld binnen het onderzoeksteam. Op basis van deze vergelijking hebben we ervoor gekozen de eigenheid van de wijken te laten zien (hoofdstuk 3) en daarnaast de overkoepelende bevindingen te omschrijven (hoofdstuk 4). De conclusies en aanbevelingen in de vorm van handelingsperspectieven (hoofdstuk 5) zijn ook wijkoverstijgend.

6.3 Gebruikte vragenlijsten

1) Topiclijst straatgesprekken

Intro:

- Bent u hier bekend? / Woont u in deze buurt?
- Ik ben [naam] en voor de gemeente Den Haag doen we onderzoek naar de opkomst bij de verkiezingen
- Ik zou u graag een paar vragen willen stellen over stemmen bij de verkiezingen, het duurt een paar minuten

Stemmen gemeenteraadsverkiezingen maart:

- Het percentage van mensen dat gestemd had bij de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen van maart lag vrij laag in Den Haag. Wat vindt u daarvan?
- Heeft u zelf gestemd bij de gemeenteraadsverkiezingen, afgelopen maart?
 - Ja / Nee
 - Waarom wel /niet?
 - Indien wel, welke partij?

- En andere mensen (buren/kennissen/vrienden/familie) in de wijk/buurt waarin u woont, hebben die gestemd?

Stemmen algemeen / toekomst:

- Meer in het algemeen, hoe vaak stemt u bij de verkiezingen voor Tweede Kamer en voor gemeenteraad (of: landelijk, lokaal en voor provincie)?
 - (Bijna) nooit
 - Soms wel / soms niet
 - (Bijna) altijd
- Wat zou voor u een reden zijn om bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen **WEL** te gaan stemmen?
- Wat zou voor u een reden zijn om bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen **NIET** te gaan stemmen?

Vertegenwoordiging door gemeenteraadsleden:

- Wat zijn nu de belangrijkste problemen die in uw wijk spelen?
- Als er problemen zijn in de wijk, wie komt daar dan voor op?
- Voelt u dat gemeenteraadsleden (het stadhuis) voor uw problemen opkomen? Waarom wel/niet? En/of: bent u tevreden over de manier waarop gemeenteraadsleden voor u opkomen? Waarom (niet)?

- Wat verwacht u van een gemeenteraadslid? Wat vindt u belangrijk dat een raadslid doet?

Achtergrond:

- Hoelang woont u in deze wijk/buurt?
- Voelt u zich verbonden met deze wijk/buurt?
- Waar bent u geboren?
- Zou ik uw leeftijd mogen noteren?
- Wat doet u in het dagelijks leven?
- Welke opleiding heeft u gedaan?
- **Afsluiting:** Wilt u op de hoogte blijven van het onderzoek? Indien ja, emailadres:

2) Topiclijst diepte-interviews

- **Functie/rol**, hoe bij wijk betrokken?
- **Wijk:** Kunt u wat vertellen over deze wijk (wat betreft samenstelling bevolking, wat speelt er)?
- **Eigen politieke/maatschappelijke participatie:**

- Woont u in deze wijk/gemeente?
- Op welke manieren actief (naast werk)?
- Wel/niet gestemd? Waarom wel/niet?

- **Gemeenteraadsverkiezingen maart 2022:**

- Hoe waren de verkiezingen verlopen in deze wijk (organisatorisch)?
- Hoe denkt u dat lage opkomst bij afgelopen gemeenteraadsverkiezingen te verklaren is?
- In deze wijk was de opkomst relatief laag/hoog/gemiddeld (aanpassen aan wijk), hoe verklaart u dat?
- Wie zijn vooral de niet-stemmers in deze wijk, denkt u? Hoe komt dat?

- **Zo nodig doorvragen:**

- Incident of patroon?
- Landelijke of lokale redenen? (bijv. bredere trend dalend wantrouwen overheid)
- Speelde corona nog een rol?
- Zijn niet-stemmers ook op andere vlakken vaak niet actief, of bijv. wel actief verenigingsleven en vrijwilligerswerk (voor zover u hier zicht op heeft)?

- **Aanbevelingen:**
 - Wat vindt u van de lage opkomst? (in deze wijk of in Den Haag als geheel, afhankelijk van hoge/lage opkomst in deze wijk)
 - Moet er volgens u iets aan gedaan worden?
 - Zo ja, wat en door wie?
 - Wat verwacht u van een gemeenteraadslid hierin? Wat is volgens u een goed gemeenteraadslid (naam of omschrijving wat die moet doen/kunnen)?
- Reflectie op discussie door raadslid/raadsleden: wat viel op/ wat neem je mee?

3) Vragen groepsgesprekken

- Voorstelrondje (naam, rol in de wijk)
- Vraag: wat vind je mooi/leuk aan de wijk, en wat minder?
- Presentatie bevindingen straatgesprekken en diepte-interviews:
 - Wat speelt er in de wijk?
 - Motieven om niet te stemmen
 - Motieven om wel te stemmen
 - Aanbevelingen van bewoners en professionals
- Vraag: herkenbaar ja/nee, missen jullie iets?
- Verder doorpraten over oplossingen: wat, wie en hoe?

6.4. Gebruikte afbeeldingen

Den Haag:

<https://pixabay.com/nl/photos/den-haag-holland-binnenplaats-993433/>

De afbeeldingen in dit rapport zijn te vinden op:

Bouwlust en Vrederust:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Den_Haag_Escamp_Bouwlust_en_Vrederust_Vrederustlaan_94-96-98_Gereformeerde_Shalomkerk_30042021.jpg

Geuzen- en Statenkwartier:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Statenkwartier,_Den_Haag,_Netherlands_-_panoramio.jpg

Mariahoeve en Marlot:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Den_Haag_Haagse_Hout_Mariahoeve_en_Marlot_Diamanthorst_10_Basisschool_28042021.jpg

Vogelwijk:

<https://www.flickr.com/photos/roel1943/27541976846>

Laakkwartier en Spoorwijk:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Atheunisstraat_Den_Haag.jpg

DE HAAGSE
HOGESCHOOL

Johanna Westerdijkplein 75
2521 EN Den Haag
070 – 44 58 8 88
r.m.barrett@hhs.nl
www.dehaagsehogeschool.nl

E:M+MA.

Wijnhaven 88
2511 GA Den Haag
070 - 87 00 460
info@emma.nl
www.emma.nl
Volg ons op [Facebook](#), [Twitter](#) en [LinkedIn](#)